

С/Автом/2 А.А.
892

РАЙОННАЯ КОЛЛЕКЦИЯ
ЛИТЕРАТУРЫ
НАЦИОНАЛЬНО-РЕВОЛЮЦИОННОЙ

АЛТЫН
-КÖЛ

1979

С(лит)/2-02
052

БУРА «Национальная
библиотека
имени М. Б. Чевалкова»

АЛТЫН -КÖЛ

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ЛУНТЫ

Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын
Туулу Алтайдагы бөлүги · 1979

Сб. 2
А—528

А 70503—015
М138 (03) 79

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства 1979 г.

БАЛДАР — ЈՐՐՄՆԻՆԻ ԿԵԿԵԴԻ

Быжылгы, 1979 жылда, ООН-ын Генеральный Ассамблеясынын јоби аайыпча Баланын телекейлик жылы деп јарлаган. Онын учун бисти бу јуун-ты балдарга учурлалган јлгерлерле, куучындарла, статьяларла башталып јат.

А. М. Горький «Балдар — јррјмнин кечеги» деп тегиндј айтпаган. Ол Каприде эмденип јадарда ого уулы, Максим айылдап јјрген. Ол анда адазы јаткан туранын кјзнјгинин алдына кјп кјндердин туркунына иштенип, јјзјн-јјјр чечектер отургузып салган. Максим јана берген кийинде, адазы уулына мынайда бичиген: «Сен јјре бердин, уулым, је сенин отургузкан чечектерин јайылып јзјп, менин кјзим сјјјндирет. Айдарда јррјминде улс сјјјнгедий керектер эдерге кичеенип јјр, уулым...»

Чындап та, балдардын эне-адалары: балдарым јакшы јрензин, кандый ла иштеп туура баспай, јаан улустын сјзин угуп, тасказын, сј-кадыгы бек болуп, сјјјнчилј јскилезин. А балдар эне-адаларынын бу мындыј эрке ле јалакај кјјн-санааларына каруу эткилеп, јредјде де, иште де јјзјкторын кјргјскилеп тургандарын тууразынан кјргј дј, угарга да кандый јакшы.

Балдардын сјјјнчилј ле ырысту јррјми учун тартыжу телекейде

тынып турганын керелеп, быжылгы жылды Балдардын телекейлик жылы деп жарлалганы жаан учурлу.

Бу агару ла сүрекей жаан учурлу жолти жарадып, баштапкы январь-да КПСС-тин Төс Комитетинин Генеральный качызы, СССР-дин Верховный Советинин Президиумынын председатели нокбр Л. И. Брежнев төс телевидение ажыра куучын айдып, Совет орооннын ла бастыра телекейдин балдарын жаңы жылга уткып, «Балдар — бистин келер дйибис — деп чындык темдектел, оном ары мынайда айткан, — же канайдар, жер устинде мылтыктардын торгулгандары эмдигенче ле жаңыланганча, кан төгүлүп, жаңыс ла жаан улус эмес, анайда ок жаш балдар да өлтүрүп жат. Көп тоолу балдар тородон ло оорудан улам өлгилеп туру. Мындый айалгала канайып та жөпсинер арга жок» ...Чындап та, капиталдын ороонунда балдардын жүрүм-салымы сүрекей күч айалгада.

• • •

Балдар бистин жүрүмистин чечеги,
Келер өйдө чындык солмнтыыс
Ада-энелердин агару ырызы,
Кажы ла күн көргөн сүйүнчизи

Мен билдарга кайда ла туштайдым,
Откүйн каткызын сүйүп тындийдым
Жаан табышту ойыннын көрдөм,
Жакшылажып ологло жүредим

Же телекейде ончо билдар
Жеткер билбей өссө кайдар.
Ару жарык бу жеристи
Атом жарылып өртөбөзө кайдар.

Канайдар база, капитал ороондо
Камык билдар кыйын-шырада.
Олордын жүрүмү — каринуй тун.
Олорго шыра кажы ла күн.

Же мен ижнедим — өй келер,
Орттү жуулар өчүп жоголор.
Телекей балдиры тен базар,
Ырысту жүрүм олорго болор.

АЙСУЛУ

Айсулу, Айсулу,
Ады жараш кызычак
Айсулу, Айсулу,
Жар-шулмус кызычак

Чечектерле куучындажып,
Шынырада каткырат.
Ару-мөңгүн каткызы
Ару кейге урулат.

Айсулу, Айсулу
Ада-энен — койчылар.
Ады-жолы мактулу,
Ак санаалу улустар.

Жай ла келзе, Айсулу
Жайлузына жет келет.
Эне-адазына болужып,
Эреен жайды өткүрөт.

Жажыды көп кыраларга
Жаңыландыра кожондойт.
Кылдый чичке жолдорло
Койлор айдап жүгүрөт.

Айсулу, Айсулу,
Сен шыныраган каткылу.
Чечектеген жүрүмдү,
Чейне жараш чырайлу.

КУУК АЙ

Жажыл көзи каткылу
Жаранып алган май келди.
Эдил күүгин ээчидип,
Эне алтайга эжелди.

Ак жуурканын таштаган
Ак жаландар керилет.
Жастың жылу тыныжын
Көксине толо тартынат.

Киштеш, мөөрөш, кыйгырыш
Эртен-эгир угулат.
Ыраактагы кара жыш
Ынаар көжөб тартынат.

Жаш кураандар маргыжып,
Жар жакалай мантажат.
Агын суулар шуулажып,
Агын-көгин ак жадат.

Кырага балдар чыгала,
Кыйгы салып тургулайт.
Сүрлү алтайын арыктап,
Сүүнгилеп жүргилейт.

АК САГАЛДУ КЫШ КЕЛДИ

Ак торкозын оронгон
Ак сагалду кыш келди.
Ар-бүткен — мастерскойында
Өрбөкөн узанып баштады.

Көк кумакту сууларга
Көзүңк кондырып жазады
Агаш, жалаң, кырларга
Апагаш жылдыстар сыйлады.

Төнөштөр койон бөрүктү,
Төзүндө ыжык ичеңдү.
Саң башка ла жүрүмдү
Сарастар мында кыштулу.

Кожонго кирген койонок
Коркыбас эмди: ак тонду.
Гудайын да дезен, көлчинек
Туттурбас, кей таманду.

Кызыл сапожкалу кастар
Кышка эмди сүйүңбейт.
Лайым эжинген жайгы суулар
Жарадына келзе, көрүңбейт.

Аңдар-куштар ак карга
Ады-жолун бичигилейт.
Союдоп келген балдарга
Солун бичигин ачкылайт.

Бала-барка чаналу
Шуу-шуу жарыжат
Чана изи ак карда
Чарылыжа арт калат.

Жылым туунун эдегинде
Жыгылаган балдар табыжы
Ар-бүткенниң кеберинде
Апагаш кыштын жаражы.

Назым ХИКМЕТ

УУЛЫМ МЕМЕДКЕ КАЛГАНЧЫ КАТ-БИЧИГИМ

Бистинг ортобыста өлтүрөөчилер тургулары.
Устине кату ченеген болзын —

мени кинчектү бу жүрегим.

Байла, келишпейтен туру, уулым Мемед,
Келишпейтен туру ойто сеге туштаарга
Билерим —

Буудайдын мажагына түңей сен өзөрүң.
Ак чырайлу, чичке-коо, узун сынду —

мен жаш тушта база мындай болгом.

Энен ошкош жаан кара көстөрлү болорунг,
Онын көстөрүндө кандый да жажытту карыкчал

туратан.

Бажын сенин сергек, мандайың ачык бӧӧринг,
Унниг кандый жаңыраар эмеш!

(Эмди менин тен неге де жарабас.)

Сенин кожондорун жүректер сытадар.

Чечен сӧс айдып сен үренеринг, —

мен де чечен тилдү болгом,

ол тушта, нерваларым оорыгалакта

Сенин тилинге мӧт амтандаган кижиги!

Адазы жогынаң

Уулды чыдадарга кӱч.

Эненди карыктырба.

Мен энеге ырыс берип болбодым

Сен ырыс экел.

Энен сенин,

Торко ошкош, ымыжак,

Торко ошкош, бек.

Сенин энең

Жаана да болгон тушта, жараш болор.

Ол баштапкы катап мен ого туштаган күндөдөй —

Алтын-Мүӧс булунда

он жети жаштуда.

Менин күн жаркыным, ай жаркыным,

Алама-шнбир тату сливам,

Сенен жараш бу ак-жарыкта кем де жок

Сенин энең..

Айас күн эртен тура бис айрылышканыс

Ойто туштажар болуп

Же келишпеди.

Сенин энең.

Оноң керсӧ ле кару жок,

Кудайдын алкыжыла жүс жаш жажазын

Олүмнени мен коркыбайдым, Мемед

Жаңыс кенерте кезикте

иштеп отурала,

жүрегин чым эдер.

Жаңыскаң болорго жеңил эмес,

жүрүмнӧ ас артарда

Ак-жарыкта жүрерге кижиги тойбос эмтир. жок

Бу бӧкӧзүнче болбос эмтир. Мемед

Сен жер үстинде соотоп амыраган кижидий жүрбө.

Сен жер үстинде мынайда жүрер учурлу —

Ол сенин энчилӧ айлыңдый деп билдирзин

Мен сени Турциянын Коммунист Партиясына
бүдүмчилейдим.

Мен токуна санаалу барарым.
Сенде мынан ары узак-узак жүрөр.
Менде

өчүп калатан,
Калыгымда мөңкүлик артатан
жүрүм.

1953 ж.

* * *

Теңистин үстинде ала булут,
Теңистин жүзүндө күмүш кеме,
Теңистин ичинде сары балык,
Теңистин түбүндө жажыл балар,
Теңистин жакасында
бир уул туруп, сананат:

«Кем мен болойын —
балык па,
булут па,
кеме бе,
балар ба?»

Ол до, ол до, ол до эмес.
Теңис бол, уулым! —
Онын балыгыла,
Баларыла,
Онын кербиле,
Булудыла.

1959 ж.

Нина БЕЛЬЧЕКОВА

АЛТЫНГА ТОЛЫБАС АРБА

...Энези изү кўлди будакла ары-бери жайладып, калын тегерик теертпек чыгарды. Оны кўлинен кактап, сары саржула сўркўштеп, «соозын, Жыманым» — дейле, очокко жўлўп койды. Жыман жалтырап турган кўрен кадарлу, амтанду жўт жайылган калаштан ырап болбой, туруп калды. Аштап та турган болзо, сакуп турды. Же ичинде не де

узуу тырмактарыла тырмап, коркылдап па, ыркыранып па тургандый. Жалбак калашты эки колдоп тутканын билбей де калды. Жылу калаштан колдоры, көксн жылый берди ошкош. Жыман теертпектин кырынан оозын канча ла кире жаанада ачала, тиштеп ийди. Кадыруш кадарлу жымжак калашты түрген-түрген чайнап ажырды. Онон база ла тиштеди, онон база ла... Же аштаганы чек өтпөйт. Ичинне жаба тудуп алган калаштан бастыра бойына жылу жайылат... Жыман көстөрүн ачып, капшай ла айландыра аыжтанды. Не де жок! Карара кайзырыктап калган колдорун көрди, керек десе, жыткарып та ийди. Же калаш жок. Жабыс тунүктөн өксөп калган күн сүүнчилү карап, Жыманды эрке жылыдат. Уулчак туруп, очокко жууктап келди. От ту качан очуп, чоктор кубалтып калтыр. Эмikle ороп салган шаажын аякта саалу талкан жатты. Энези ишке барадып, кара чайга булгап койгон ошкош. А бу не болотон? Чайлу агаш аякта куруттын жемтиги жибийт! Талканды ла курутты «кап» этирип ийеле, Жыман тышкары чыкты. Эртеп туранын соок жыбарына уулчак калтыража берди. Ойто үйге кирип, жастыгынын алдындагы качан да кызыл, эмди куп-куу чамчазын кийип алды. Кече энези бир эмеш арба экелип, түниле куурала, саалуга көмө согуп ийген эди. «Кичинек ле сүт болгон болзо» — деп, үшкүреле, Жыманга болчоктоп берген. Тегин де уйкуга арай жага соктыртпай отурган уулчак, жырткыч чамчазын энезине уштын береле, капшай уйуктап калган. Эмди чамчазынын эки жеңи эски де болзо, же ногоон жамачыларлу эмтир. Жыман ары-бери аыжтанып, бир кезекке турды. Онон коштойында Кожогор жаар «казалада» берди. Кырды үч-төрт айланып, атту кижн болуп узак ойноды. Күн там ла бийиктеп, кей жылый берди. Уулчак күн жаар кунукчылду шыкап көрди. Энирге жетире эм де узак! «Мангырлап көрзө кайдар?» — Жыман оогош таштарлу, анда-мында суйук кургак блөндөрлү мееле эгмектей берди. Же мангырдын кургак сабы да көрүнбейт. Томон көрзө, шкодон балдар жангылап турды. Туку ол жаан, содон айылдан ыш чыгат. Ыраак жокто, Жыманнын агаш айлы өскүзиреп калган карарып туру. Уулчакка ол ыш чыгып турган Жууркан-эштн айлы тойу, кангазынын ыжын араайынан буркурадып, үргүлөп отурган кижидий. Айландыра айылдар аштап, санааркап калгандый билдирди. Уулчак айлына жүгүрүп келеле, казандагы соок кара чайды шөлдүредип алды. Чыгып, болчок туранын бозогозына узак отурды. Эх, байагы түш жериндеги калаш болзо, Жыман үзе жип алала... Жок, талортозын энезине артырып койор эди. Ол иштеп келеле, кандый сүүнбес?! Түниле талкан да сокпос эди. Тойо жип алала, Жыманды жылу койдонып, уйуктаар эди. Уулчак санааларына күлүмзиренип отурды. Кладовщик Жууркан-эштеп Капый чыгып, ойто будактар кучактанып, кире берди. Жыманнын энези оморды керик, кыйгас улус курсагын да түниле эдип

јнир дейтен. Бүгүн Капый айлында жаңыскан ошкош. Ол байла, эт быжырып, эмезе, сүттег эжегей эдип турган болор. Бу санаадан Јыманнын оозы чилекейле толуп, карды ойто ло жаман табыштана берди. Туруп, Јууркан-эш јаар эки-үч алтам эдип, токтой тұшти. Капый чыкырым да неме бербес. Онын алдында аяктагн көстөрінди айрып болбой турганчан, Капый маңдайына ачу чертип алар, ол эмезе кулагыннан ала койор. «Је капшай, уулдар! Күн ажа бербезин!» — бу табыштаг Јыман кайра көрди. Јаан уулдар јуукта ла ажын кезип, снаптап салган кыра дөбн ууландылар. Јыман оморды ээний басты, санаа-зында энезинин ак-куу арып калган чырайы, уур үшкүргени... Уулы арба терип койзо, ол сүүнер. «Сен једишпезин, келбе, экем!» — бир уулчак оны ажарып, айтты: «Јоо-ок, чимириктерди ээчидип, бого обесчикке тутурарга турган кижн јок!» — экинчи уул калјуурып турды. Јыман чимиригин чичке колыла јыжа тартып, мыжылактај берди. Бойы көстөринин кырыла, јөптөжип турган уулчактарды көстөйт. «Је бас, капшай!» — дештилер. Јыман сүүнип, штанын көксине јетире тартып алала, јүгүрип ијди. Кырага келип, уулчактар туш-башка баскылай берди. Јыманда аш терер торбычка јок учуп, чамчазынын мойнын, эки јенгин туй буулагылап бердилер. Уулчак бир эмеш терелс, тын аштај да, арий да берди. Албаданып, эки ууш кирени терип алды. Күн жабызап, ыраак Ээзинин тууларынын баштарына отура берди. Сыстап турган арык арказын, энезин өткөнип, сыймап ијди. Оног чамчазынын эдегин јаба тудуп, бек ле булады ошкош. Уулчактар дөбн көрзө, омор коштойында снаптарда јажынгылай берди. Јыман јүреги «борт» эдип, деремне дөбн көрди. Атту кижн јууктаган сыйы Јыман чамчазын эки куу будагаштардый колдорыла бойына јаба там ла тыгыда тудат. Уулчактар бу кара-күрөг чырайлу, соок, кадалгак көстөрлү кижиден тегиндү коркыбайтан эмей. Јыманды атла тепседип ијерге тургандый, чек ле үстине јортуп келди: «Бу, не?!» «Арба»... — уулчак тыркырап турган чичкечек үннле арайдан ла айтты.

«Төк! Иш ты! Колхозтын арбазын јуунын өйинде... Качан фронтко... гм-мы — обесчик, алдында тенек, јаш баладан өскө кем де јогын ундып, јаан јуунда чылап, докладтай бертир. Оног санаа алынып, јакарды: «Төк дийдим!» Онын колындагы эки кат, чычаңдап турган камчы уулчакка кекенип тургандый билдирет. Кенетийин камчы кейди сыйт этире кезип, Јыманнын белине јапшына бергенчиледи. Чочыганына ажын арай ычкынбай, уулчак көстөрин тын јумуш ијди...

МУРЗИК

Керек кенейте божоды. Эмди нени де айландырып, нени де түзедип болбозың. Ой сыранай ла токтоп калган немедий. Сырганың бу ла көп көзнөктөрлү толугында «Ветеринарный станция» деп бичилген агаш турадан чыкканынан бери он минуттан ашкалак. Же кызычакка десе бу дй коркушту узак деп билдирген. Ого мынан озо мындый коомой, мындый карыкчалду качан да болбогон. Кичине сыйына нени де жартаарга керек жок. Уч жашту кижн неме ондоор эмес. Же ого до, байла, Мурзик жокко кунукчылду болор.

Сыйны Наташа ойынчыктарды жууп, нени-нени тудуп отурза, Мурзик орынның алдынан бир де табыш жогунан, чаптык этпей, көрүп жадар. Же оного кызычак эки кичине алаканыла чабынып, «Менин айлым кандый жараш, көригер!» деп кыйгырза, ол ойынчыктардыг ортозынан чыккан бедреп турган неме чилеп, балачактын тудуп алган айлын, казан-айагын, орын-төжөгүн туш-башка таштап ийетен. Ол тушта кичине кижн кискенин кийинин ары сүрүжип, орынның үстине чыгар, орынның алдына кирер. Же кiske ого түгөй ле туттурбас. Ол эмди шкафтын алдында. Наташанын бажы десе ол дөн батпас. Ол эрик жокто полго жаагын жапшырып алала, бу ла жанында, же колы жетпес Мурзикти көрүп, «чык оного, Мурзик! Кел мен сече конфет берерим» деп мекележип жадар.

Мурзик жүк ле сегис айлу да болзо, же жаан, семис кiske. Мындый кiskeде оору табылар деп кем бодогон...

Сырганын тамагы ла тумчугу кенейте ачу-ачу сыстап, жаан кара көстөрине жаш толо берди. Ол каалганын тежиги өткүрө жаңы ла чыккан коркушту тура жар көрди. Же көстин жажы өткүрө ис де көрүнбеди. «Тындуны эмдеердин ордына, түрген ле өлтүрерге белем мындый станцияны кайдатаң?» — кыстын көстөрининг жажы жаактарыла агып турды.

— Не ыйлап туруң, кызычак? — деп, бийик сынду эр кижн бөккөйип, Сыргадаң сурады.

— А? Нени айттыгар?... Жок, кем жок... алдырбас.

Ол көзининг жажын арчып, айлы жаар күүн-күч жок базап ийди.

...Бу өйдө Сырганын адазы ветстанция жаар телефон сокты:

— Жаңы ла менин кызым слерге жаан сары кiske апарган эди. Ол жүгүш оорулу болтыр ба?

— Кискени, байла, жоголторго келижер. Школдогы врач слердин кызычагардын сабарларынын ортозынан кычыткакту оору тапкам деп бичик ийген.

— Мен ол врачла байа куучындашкам. Ол жүк ле серенип жат. А оору бар ба, жок по — онызын анализтер көргүзөр. Бүгүн пятница, анайдарда, понедельникке жетире оны кайдоон до этпеер, сурап турум.

— Же, учы-учында бистин ле шинжү өткүрер, эмдеер аргабыс бар. Жангыс мен слердин кызычагарга кискени жоголторыс деп айткан эдим.

— Алдырбас. Тегин жерге иженбезин. Айса болзо, чындап та оорулу болуп калар.

...Сырганын санаазы байа уроктордын кийининде врачтын кабиндинде болгон куучынга бурылды.

— Сырга, айлында кандый тындулар бар?

— Мурзиктен өскө кандый да тынду жок.

— Анайдарда, кiske бар...

— О, слер оны көргөн болзогор, кандый сагышту ла сүмелү.

— Сагышту ла сүмелү... А ол ару-чек кiske бе?

— Ару-чегин айтпагар да. Эмеш ле андый-мындый курсақты жи-бес. Ого анчадала амтанду немелер: конфет, печенье, кузук жарап жат. Ол мороженныйды да жири, же жангыс тамагы оорыыр болор деп, бис ого оны көп бербей жадыс.

— Сен кискенди самындап, жылу суула өйлү-өйинде јунуп тура-дын ба?

— Э-э... жок.

— Кискени азыраарга алардан озо оны ветеринарга көргүс-тигер бе?

— Жок...

— Сен кискенди ветстанцияга апарып көргүс. Мен сего бичик берерим...

...Кызычактын санаазына кичинек Мурзикти үүрезинен бойынын айлына экелгени эбелди. Сырганын айлы көп квартиралу жаан тура-нын бежинчи этажында. Мында кiske кирер үйт те жок, оны тышка-ры да божодып болбозын.

Адазы мындый турага кiske чек ле керек жок неме деп айткан. Же энези десе кызына болушкан. Онон учы-учында коридорго кумакту кайырчак тургузып, кискени ого јерленер эдип үредер деп шүүшкен-дер. Үредерге де келишпеген. Кичинек кискечек ончозын туку качан, озор јоктон до билетен болгоны кайкамчылу. Жангыс ла кайырчакта-гы кумакты өйлү-өйинде солып турар керек болтыр. Анайып, Мурзик биленин «членин» боло берген. Же адазына кiske түнгей ле јарабай турар. Мурзик кичинек тушта озо баштап түниле маарап туратан. Ол тушта адазы оны (кызы эмес болзо) јиткезинен тудала, тышкары

таштап ийгедий турар. Онон кiske жаанап, түнде табыштанбай барган. Же түнөй ле адазы газет кычырып отурза, онын будына сөйкөнүп ийген турар. Ол тушта адазы газеттен бажын көдүрбөй ле, будыла оны бийик таштап ийер. Кызычагы десе «слер, ада, Мурзикти не кинчектеп туругар, ого ачу ине!» деп айдатан. Адазы десе кызын жактыдып, күлүмзиренетен. Кiskeге онызы бир де оору эмес, карын соот болгону кыс билбейтен. Бир ле көрбөг, Мурзик база ла кызычактын адазына келип тийжер.

Онон адазы кичине кыска кожо артатан туужы бар. Ол тушта бойынан жайладарга болуп, «барып кискеле ойно, балам,» деп мекелеп ийетен. А онызына тен макалу. Мында десе жайым! Эки колынан тудуп, өрө тургузып ийзег, сыны сенийиле тен Оны танцевать эдерге де үредерге жараар. Көрүп, ай-уй деп айдып турган кичи бар эмес. Кандый макалу! Жаңыс ла мындый танца онын күүнине тийе берсе, ол тиштериле колдон ала койотоны бар ине... Ол тушта Паташа онын жоон куйругуна ала койотон. Мында маараш, полды тадырада тырмаш, кызычактын сүүнчилү ле маказыраган каткы-кыйгызы башталар. Адазы бу ла тушта бниктен бажын көдүрер. Балазынын колын жунар, кiskeге тийбе деп жакыр.

Жок. Мурзик жоголгонуна сүүнетен кичи жаңыс ла адазы. Мындый санаадан улам Сырганын күүни там коомойтыды. Онон кызычак энезиле кожо адазына Мурзик керегинде нени де айтпас деп шүүштилер. Капайдар эмеш, Мурзик жогын канча күн сеспес эмеш.

Адазы эгирде иштен жапып келер болзо, кызы ачынып калган. Турада ын-шын. Же не де жетпей туру деп билдирген. Же ол черектин аайын чек билбес, нени де сеспей турган кичи болуп отурган.

Анайып үч күн өткөн. Понедельникте врач Сырганын сабарларында оору эмес, тегине ле тере чамыкканынан улам болгон балу деп жартаган. Кыстын врачка ла ветстанцияга ачынганы коркушту. Олордун бастыразынын бүтпезинен улам Мурзик эмди жок! Сырга кордогонуна эки уроктын кийинде кемге де айтпай жана берген.

Эгирде адазы иштен эмеш оройтып жанган. Столдын жанында кунугуп калган кызычактары отурдылар. Энези курсак уруп турды.

— Мындый айылчыны сакубадыгар ба? — дейле, адазы тоңынын үстиги топчызын чечип ийди.

— О, о... Мурзик!

Жаан сары кiske адазынын койнынан калыган бойынча, отургуштын жанында турган кичине кыска барып, мойныла сөйкөнүп, куйругунын учыла онын жүзүн бир-эки катап кычыкайлап ийди.

Сырга адазына удурат жүгүрүп келеле, оны кучактай алды.

— Ада, меге ачынбагар! Мен слер керегинде коомой санангам.

ДОКТОР ЈАКРАС

Орында он алты јашту кызычак уур солузактап, токунап болбойт. Колы-буды курылат. Онын јанында фельдшер Тамара туру. Энези ыйлап, кызычагынын чачын сыймап отуры:

— Јаңыс балам...

Кызычактын көзи јаанап, тыг чочып, кыйгыра берди:

— Энем, болуш, болуш! Тут мени! Тут! Олбөйдим, олбөйдим.

Эненин колынан бала ала койот, бажын силкийт, бастыра бойы тыыдынып, ичкери үкүстейт:

— Эки жыл деди ине! Эки жыл кандый?! Эки күн кандый?! Мен... Мен... көрбөдим... жүрбедим... Адам, энем, мени сананбадым дейин: Апарба-а! Кемјибел!.. Түней ле батпазым!..

Кызычак бу сөстөрдү катап-катап айдып турды. Кемле де согу-жарга ичкери сүре ле үкүстейт.

Тамара база бир уколды кадап ийди. Кезек өйдүн бажында кызычак каткырып, кемди де электей берди. Онон «өштүзин» јенгенине маказырап турала, табыжы араайлады. Сагыжы ордына кирип келтир. Удабай кызычак уйуктай берди. Ол кезикте тыыдынып, серпилеп онтоп јатты.

Эмди совет албаты амыр, бир де санааркаш јок, не ле неме јеткил јадарда, мындый коркушту оору неден табылган? Бу сурактын каруузына энезинин уур, је бир де кожумагы јок куучынын угалы.

— Уч јыл мынан озо мен Чемелтүде болдым. Ойто јанарга машина тостым. Бистин колхозтын шоферы Байыска аайы-бажы јок мантатканча келди. Эзирик эмтир. Суббот күн болгон Школдон јангылап бараткан балдарды апараткан эмтир.

«Мынайып балдар өлтүретен эмтиринг, Байыска! Уйукта, серийле, јан» — дедим.

Ол ачына берди. Канайдар, өскө машина јок, отурып алдым. Јолой келеделе, машина андана берди. Ондонып келзем, балдардын ыйы угулат. Јанымда Тодоттын уулы божоп калтыр. Менин кызым куугарып калган, тыркырап туру. Туруп болбодым. Шыркалу јети баланы, мени больницага өскө машина апарды. Менин будым сынган эмтир. Уч ай јаттым. — Эртеги кезекке унчукпай отурала, онон ары айтты: — Онын кийинде кызычагым сүреен чочынкай болуп жүреле, оорый берди.

Энезининг куучыны божой берерде, фельдшер сурады:

— Кызычагаардын санаазы энделерде, «эки жыл» деп айдат, ого кем де сүрекей кебелте нени де айткан ошкош. Айса болзо, белге салдырдаар ба, эмезе өскө нени-нени укты ба?

Бу сурактын каруузын энези тургуза бербей, кезекке сананып отурала, айтты:

— Эйс, жазылбай жүрерде, белгени салдырганыс. Эки жылдан эжигерден жаан коромжы болотон эмтир деп, белгечи айткан. Оны балам уккан. Онын кийинде санааркап жүргенин билип жүрөтөм. А канай дайын... жазыларын деп иженидирин ле жүредим.

— Кызычагаарды больницадан өскө жерге эмдеттеер бе?

— Ол ло белгечиге шыпшадын туратам.

— Сүмөлү белгечи эмтир. Жазылар деп айткан болзо, слер ого балагарды сүре анарбас эдигер.

— Белгечиге, байла, ас жал анарбадаар?

— Же, база анаргам ла... — деп, Эртечи балазынын ооружы жаапанына бойыннын да бурулузын сезип айтты.

— Ооруны жаанатнай больницага барар керек болгон. Слер удадып ийген эмтиреер, ойто ондолзо ло, больницага анарарыс — деп, фельдшер айтты.

Тыныжы буулган чылап, сиркиреп, чарчалып жаткан оору баладан фельдшер ле Эртечи ырабай, онын жанында отурдылар. Же удабай оору кижинин тынганы билдирбей барды. Эртечи ачу-ачу ыйлай берди.

Кызычак божой берди дежерде ле, кызыл крестү машина эжик алдында токтоды. Врач кирип келерде, эне жүреги чөккөр эмес, Эртечинин санаазына јенил боло берди. Же божоп калган балазы јаар көрөлө, оног тыгыда ыйлай берди. Валерий Тодошевич кызычактын көрөлө, тургуза ла јакару берди:

— Экинчи кыптап бастыра улус чыксын, табыш јок болзын.

Энези эжикке туруп айтты:

— Бир ле өлгөн... кеспегер?

— Кеспезибис. Јылгыр јылу суу беригер.

«Кызычактын жүреги өлүмжирегелек, тыны үзүлерге јат. Канайып аргадаар? Аржаннын јазаган эм болужар ба? Бу эмле бир де кижини эмдегелек. Лабораторияда өлүмжирей берген кроликтерди «Латасла» (Алтайда Ажар-Тайгадагы аржан суу) ойто тиргизип алатан эмейим. Түргедееер керек» — деп, Валерий Тодошевич Јакрас сананды.

Ол кызычактыг колдорына уколдор тургусты. Ээчиде искусственный тыныш алындыарын баштады.

Эжиктеги улус шымыраныжып кайкажат.

— Јок, кижини тиргизер арга бар эмеш пе?

— Эмдиги өйдөгү улус нени этпес!

— Бу кижн былыр Абай-Тайгада кандый да аржан бедреп жүргөн. Тапты не?

— Тапкан дежет.

Валерий Тодосевич кызычакты массажтайт. Кандый да раствордо жыжат. Ол ло раствордон туман жайылат, бдү, жеңил йт жаарлат. Андый да болзо, тынарга бу көөшпөк кей сүрекей жеңил, ол кей бойы ла кижининг өкпөзүн дбөн блаажып тургандый. Кызычактын эди-каны эместег жылып клеетти. Врач бонь терлеп те турза, алдындагы аланзыжы жоголо берди. Кижининг жүрүмү учун тартыжу частан ажа берген. Учү-учында кызычактын жүрегининг ижи эместег көндүгө берди. Жакрас база бир уколды тургузып ийеле, онын тумчугуна, АТАС-тан эткен суйук эмди тыгыда жытапдыра берди.

Кызычак кара кирбиктерин кыймыктадып жадала, көзүн ачын ийди. Мыны көргөн элеси сүүнгенине нени айдарып, нени эдерин таппай, каткырып, каткы ажыра ыйлап ийди. Бу ый — ачунунг ыйы эмес сүүнчининг ыйы.

— Сенин адын кем? — деп, врач күлүмзиренип сурады.

— Жаң-ар.

— Оббкөн кем?

— Таныш.

Валерий Тодосевич кызычактын чачын сыймап, эмди жазыларын деп, бдүмжилү де, омок то айтты.

— Очкөн отгы күйдүрөр, өлгөн кижини тиргизер салымду бүткен көөркийди албатызы качан да ундыбас, алкыш-бийанын айдар — деп, улус куучындажып, кайкажып, сүүнгилеп турдылар.

* * *

Абай-Тайгада түнөй-түнөй кара кайа таштар сүрекей көп. Олордын бирүзинин алдынан онгокты төмөн боромтык кичинек аржан суу агат. Ол одус ла метр барала, жылыып, жерге ойто шинип жат. Кайкамчылу! Онын агынындагы таштар ак-боро жалтыркай. Бу кичинек суучак жыраалардын ортозында. Андый жыраалар бастыра Абай-Тайганы туй бүркеп койгон. Аржанду жыраада бороготтын жыды жытанат. Бу да жытка кижининг көкси кеңийт, сыны жеңилет. Кандый да ачу-коронго түшкен кижн бого келгенде, сыны жеңилип, кожондоор күүн келет. Мында кыжы-жайы онбос жажыл мөштөр барбайыжат. Күмүш чечектер күн ээчип, баштарын сергелен көдүрөт. Олордын ортозыла кызычак табылу базат. Бу Жаңар. Ол Алтайдын кожончы куштарынын үндерин тындайт. Мында жажыл мөштин төзінде врач Жакрас ла Эртечи отурдылар. Олор сүттин коңу тунугын урган чуй-чай ичет. Валерий Тодосевич бу аржанды канайып тапканын куучындайт.

— Жуу башталганынын экинчи жылында карган адам мени учкаштырып, Аба-Тайгага кузуктап келген. Экинчи күнде армакчыда адыс-

ты айу тудуп салган. Эмеш кузукты жүктенип, жойу жандыс. Жолой, жыраалардын ортозынан, жаан күрөң айу алдыстан кенете огурганча биске удур чуралды. Ол неге де коркушту казырланган ошкош. Карган адам кырлуны айуга уулай тударга да жетпеди. Айу оны жыга басты, өрөкөнүн үни үзүктөлүп, арайдаң ла кыйгырган: «Балам, кач! Айланба!» Ол ло тарыйын айу карган адамды бүктөй басып ийди. Мен сегис жашту болгом. Экинчи айуныг бажы жыраанын ортозында мен жаар ла келеткен. Кайдаар жүгүргенимди ондобойдым. Санаамды ычкынып ийген ошкожым. Эмеш билинип келсем, жылузума суу жүзиме, колыма тийет. Кичине суунун жанында жыгылып калтырым. Түн эмтир. Келтей колымда куру таар жадыры.

Тамагым курган турды. Суудан ичип алдым. Орб турдым. Санаам чек токунай берди. Коркып тыркыраганым да жоголо берди. Мөштин төзине конуп алдым. Ол—бу ла мөш. Эртезинде кайдан келенимди, кайдаар жанарымды торт ондобойдым. Жунунала, база суу ичтим. Арыган-чылаганым торт жоголды. Сыным жегиле берди. Ол мөштө (колыла уулап) ылбырап калган тоолу кыйралар турган. Бу аржан деп билдим. Байла, мыны эмди санансам, тоолу ла улус билген болор. Ненин учун десе кыйралар сүрекей ас — эки бе, үч пе ле болгон. Онон он күн кирези жол бедреп, азып жүрдим. Таардын ичине киреле, агаштын төзине конор болдым. Курт-конус тиштебес те, эмеш жылу да. Кузук, кызылгат, маныр курсагым болды. Бир күн өлбөң олооп турган улус көрүндү. Ол Кайрукүн-Бажы эмтир. Карган адамнын сөбгүн таап болбогонус. Оны ол өйдө, 1942 жылда, кем жакшы сомдоп бедреер. Мен жолдын аайын таппай калгам. Карган адабыстын божогон жерин жүк ле башкы жыл тапкам, бу аржанды ойто былтыр таптым.

* * *

Бир күн Көкөр журттын конторазына улус жуулды. Олор чуркуражып турды:

— Валерий Тодосевичти анайда жамандаарга жарабас!

Колхозтын бригадири Тирмай Шукурович, жатпак сынду, сагал жок кизи, үнни тыгыдып айдат:

— Арайаар, арайаар, көкөрлөр! Мында куучын общественный малга азырал белетеер ишти үзүп тургандар керегинде болор учурлу. Бот бу көкөр Жакрасты бистин колхозтын улузын эмдезин деп ийген. Ол десе камык оробочийлерди эмле эмдеердин ордына аржанга апарып жат. Аржан не ол? Озодо, алтай улус бичик билбес тушта, бойынбой тогүндөнгөн неме ине. Олор наука билбес улус болгон. Эмди бу өйдө улусты ого культуралу, бичикчи, советский врач апарып, камык иш тутатып турганы кайкамчылу. Ол неге жараар? Же бот көрзөбөр дө, бу ла отурган Эртечи кызычагыла кожо эки недела. Инне Мекешле,

Чемелтүнин де колхозчыларынан он-он беш күннен аржандагандар. Олорды ончозун врач Валерий Тодошевич аржандадып жат...

Анан-мынан улустун ого жөпсинбеген кыйгылары угулды. Тирмай Шукурович гимнастерказынын жаказын, жалбак кайыш курун түзөдөт. Онон торт атыланып чыкты:

— Мен... мен бистин ороботниктерде религиозный отсталость жок болзун деп бороться эдип жадым. Врач Жакрас дезе аржанды быйанду кудай эдип алган. Понимаешь!

— Андый эрмекти жаратпай турган улустун үндери күүлеже берди.

— Акыр, Тирмай, сен токто! — Эртечи ичкери басты. — Менин кызымнын канайып оорып шыралаганын мындагы жон билер. Эмди Жаңар озогызынан он артык, колхозто мергендү болуп иштеп жүрү. Валерий Тодошевичке мен жон алдына алкыш-быйаным айдып турум. Бойум алдында сананатам — аржаннын чын ээзи бар деп. Эмди билдим, аржан — тузалу эм. Онын ээзи — киж, бис бойыс!

Василий ШУКШИН

(50 жылдыгына)

ТУБЕК

Жайгыда сан башка кайкамчылу түндөр бар. Айдын койу жаркыны урулар, тымык... Көксинде тыгыску, чылаазынду. Бу ла мындый жаркынду, куулгазынду түндөрдө сеге жайым, татузумака санаалар келер. Андый санаа-сезилип, сакидып турган деп айдар ба оны. Кайда-кайда, мааланын ичинде, баргаа-өлбөгүн ортозында чал-който жатсаң, жал-жүрөгүн кандай да жарты жок, жажытту сүүнчиден сыстап-сыстап, жайнадып турар. Шак андый түндөр бистин жүрүмисте арай ас болгон ачу.

Андай түндөрдүн бирүзи менин бастыра жүрүмиме ундылбай артып калган.

Ол тушта меге он эки жаш болгон. Мен мааламда тиземди кучакта-нып алаала, көзимнен жаш акканча айды ширтеп отурган. Уксам, жуугында кем де араай мыжылдап, ыйлап туру ошкош. Мынаар көрзөм ол сыктап турган кижин бистин айылдажыс — Нечай өббөн эмтир. Ол сыркак бүдүмдү өббөн болгон. Жардына кийгени — узун ак чамча. Араай онтоп, уур үшкүрүп, нени де кимиректенет.

Нечай өббөнүн эмееи, жобаш кылык-жанду, шүүлмек чырайлу Нечайга карганак ол ло жүргөн бойы жүрүмүнөн араай ырап калган. жаткандар, бала-барказы чыдап, жер-башка тарап-таркай бергендер. Нечайга карганак ол ло жүргөн бойы жүрүмүнөн арай ырап калган. Эртезинде угар болзо, бу: «Нечайга эмееи жада калган дежет». «Ородон казала, сөбгүн туткулап койгондор — ол ло. Мен керек десе онын чырайын да ундып койгом. Маалазынын ичине жайбан-жуйбан басып, «жип-жип-жип» деп, кужы-куртын ла кычырып туратан эди. Дегемнеде кемле-кемле бир арчашканы, бир жаакташканы, коп жайып басканы көрүнбөс. Кижин болгон, эмди жок, жүреерген.

...Мен ол жарык ла якшынак тўилс, айландыра кандый да макау, кандый да тўрўл лў кару болзо, је јаныскан кижиге кандый кўч болгонын билгем.

Мен јажына бердим.

Карганның тизезининг алдына јетире узун чамчазы айдың жаркынына кўс кылбыккадый агарып турган. Ол чамчазының элбек уштугыла кўзин јыжып, араай ўрбедеп келеткен. Мере ол јарт кўрўнген. Ол менен ыраак јокто отура берди. Тыңдалана бердим.

— Алдырба-ас... Эмеш тыныш алынып, токунай алайын... Санаас јеткенче куучындажарыс, — деп, карган араай кими ректенип, ўкпўзин ўкўрип албай отурган. — Учинчи кўн шыралап јадым — бойымды бойым кайдаар эдерин билбейдим. Колдорым тўзи божоды... тен бааузын кадырып ийгедийин. Бат!

Ол эмештен токунай берди.

— Ачузын кайдайын, Прасковья: барар алдында не керек нени де айтпадын? Мере тарындың эмеш пе? Нени-нени айткан болзоң, санаарга да јенил болор эди. А эмди санаарка... Ох-х... — унчукпай отурды — Је бис сени јундыс, кееркеде кийиндирдис — ончо ло улус чылап. Сергей кум межик этти. Ыйлаштыс. Сени Дадовнанын јанына салдыс. Јери јакшы јер, кургак. Баш аай мен бойыма да јер талдап койтырбай. Эмди кара ла јаныс канай јўрер? Айса, Сергейлер дўўн јўре берзе, кайдар?... Јок, јарабас. Ол бойи да кем јок, јаныс онын ўйи... Бойын билерин... Је сен не деп айдарын?..

Карган унчукпай барды.

Јўретим оозыма чыгып келди ошкош. Нечаиха эмеен эмди де бойының јымжак ўниле куучындана берерин сакыгам.

— Бат, кайдаар барарын билбей, ырымдап отурым. — Нечай дўўн оноң ары куучындады. — Тен јердин јети кадына да бада берген, макан канбас. Кече эмеш туујырай бертирим. Кўрзўм, сен маалала базып браадың, куштын јымырткаларын эдектешип алтырың. Бир кўрзўм, ол анарып јатканын сынышкалар эмтир — кортопок немелер. Сен оларды бирден алып јип, мактап турадың. Баш бо-ол! Ойгоно чарчап келдим... Сени ойгозорго санангам, је сени јок деп ундып койтырым. Прасковьюшка-а, кайттың, кайттын? -- Нечай дўўн ойто ло онтоп, кўнўреде ыйлай берди. — Јўре бердин бе?... Мен керегинде не керек сананбадың! Оо јўк оорып турум деп айткан болзоң, мен городтон доктор алдырып экелер эдим... Улус јазылып ла калат не. Кыңыс та этпей, јўре бердин! Анайып мен де јўре берерим ле... — Нечай чимирип, алаканыла кўзин јыжа соқты. — Прасковьюшка, сего, байла, анда эрикчелдў. Ойто бери келер кўўнин келип турган болбайдар? Тўжиге кирер болдың. Улай ла тўжейдим, јў... Јаныс ла онду тўжел. Оноң башка кандый да сыпышкалар, ада-

зын барып ... — Нечай шымырана берди, мен жарымдай уктым. — Чат болбосто, сени барып... А не? Болжат, уккам... Кранюшкинодо бир эмеенди көмгилеп койордо, онызы... Онтоп ийген. Ойто казып ийер болзо, не деп бододоор — тирү. Бу эки түн сеге барып тыңдаладым, табыш ла чыкпады ошкош. Онон өскө... Кижиге кандый да уйку табарар дежет не, кижини ол калган деп бодогылаар, а ол өлбөгөн, уйку-тап калган...

Бу тушта менин жүрегим арай жарылбады. Төрттамандап-төрттамандап, Нечай өбөөнүнөн ыраап алала, бурт ла эдип калдым. Тынастап, таадама жүгүрүп келеле, көргөнүмди-укканымды төкпөй-чачпан куучындап бердим. Ол кийини алды, ээчижип алып, оноор бастыс.

— Ол бойыла бойы ба, айла тен эмеениле куучындажып туру ба? — деп, таадам мени шылайт.

— Оныла. Эм мынан ары не болор деп, жөптөжип туру...

— Карган согум эдрен, барып сөбөкти каза бербезин ле. Эзирик болор бо?

— Жо-ок, ол эзирик тушта кожондоп, кудай керегинде куучындап туратан.

Нечай, бистинг базыдысты угуп, унчукпай барды.

— Кем бу? — таадам кату сурады.

Нечайда үн де жок

— Кем бу деерде?

— А сеге не?

— Бу сен бе, Нечай?

— Же...

Бис базып бардыс. Нечай байдастанып отуруп алган, алдынан өрө бис жаар кыжырантып көрөт.

— Мында сениле кожо база кем болды?

— Кайда?

— Мында... Мен сени кемле де куучындажып отуру деп уксам.

— Сенин анда не керегин бар?

— Эм ле шыйдам алала, учанды изидер болзом... Жаба жаан киж, а торт аймап бараткан... Уйалбас та.

— Мен оныла куучындажып отурдым, кемге де чаптык этпедим, кудай-май.

— Кемле, кемле куучындаштым дедиги? Ол жок!

— Ол мениле куучындажып жат, угуп турум — Нечай кедерлеп, өөркөйт. — Тайылыгар ары, биске чапчашпагар. Баскылап жүргүлөөр мында, уккулап тургулаар...

— Кажы, мынан барак. — Таадам Нечайды жердег чеп-чек өрө көдүрди. — Бистинг айылга барак, анда аскан неме бар. Тудуп ийеек, жениле берер болор бо.

Нечай оббон мойнободы.

— Чагым чыкты, кум. — Ол бистинг ичкери алдыста, бүүдүриле-бүүдүриле базып, чамчазынын жеңиле көзинин жажын арчып барадат. Мен ол болужы жок, кичинек, түбекке түшкен кижининг кийининг көрүп, таадам жткеме туда берип ийбезин деп, корко-корко араай мыжылактап бараттым. Нечай оббон меге коркушту карам болгон.

— А кемге жеңил болор деп? — таадам Нечайды мекелейт. — Бойынынг кижизин берге көмбөри кемге жеңил эмес. Ачу-короньсты бадырып болбой өлгөндөрлө кожо ончоос жада берзеес, ол тушта не болор? Меге ол тушта канча катап жадарга келижер эди... Тудун. Мык сананала, тудун.

— Карам.

— Карам эмей а. Кем карам эмес дийт. Же эм неле де болужып болбойт не. Бойынды бойынг базынып жадыг. Андый болзо, удабас бойын да чирей тебинип койорын.

— Ондоп жадым ла болгодый, а кайда да мында кайнап, шылып, амыр бербей жат. Ичип те көрдим, кудай.

— Кем жо-ок. Серьга келип жүрди бе? Же канайда берет деп, ыраак, а бу кем...

— Командировкалай берген.

— Бис сүре ле андый: кижн эзен тушта андый ла болор учурлу ошкош. А жада калгажып — карам. Же түбектег бажын жылийтатаны, ол база неге де жарабас кылык.

Бу тушта меге жаркынду да, тымык та түн жок болгон, кандый да андый көбөрмө элезин, жартап болбос ырыс та жок болгон. Кичинек карганнын түбегн ол куулгазынду телекейди бөктөй алган. Жагыс ла санаамда артып калганы — маалада өскөн баргаа ачу-ачу жытанган...

Таадам Нечайды бистинг айылга артыргызып койгон. Олор полго тжжб, коштой жаткылайла, некей тонло жабынып алгандар.

— Мен сего бир учурал керегинде куучындап берейин бе — деп, таадам табылу куучындап баштады. — Сен, бат, жууда болбогон, билбезин энди кандый болгонын... Анда керек мынанг коомой болгон. Бат, мындый учурал: мен санитар болгом, шыркалу улусты тыл жаар апарып турганыс. Бир катап барып жаттыс. А бистинг «студебеккерис» жык ла эдип калган. Шыркалу улус онтоп, араай мантатсын деп сурагылаар... А шофер дезе, Миколай Игринев, мениле жажыт уул, тегин де түс, ыжмак мантадарга албаданып жат, өткүре араайлаарга база жарабас: тескерлеп турганыс не. Же бат, жолдын бир збирлчигине једип-јетпей ле жүрзеес, алдыста лекобой машинна. Офицер колыла јаныйт: тур ла тур. А бисте кезе-быча јакару — тен генерал бол, кем бол, токтотбой өткүре ле шундурт. Онызы да јолду. Анда эмди бисти база, канча кире шыркалу улус сакуп јат! Ичкерлеп турган болзоос

кайдадыс, тескерлеп турганысты кайдадын. Же өдө лө кондыс. Леко-
бой бисти акалап ла чыкты, офицер жолды туй туруп ла алды — кол-
мылтыкту. Канайдар да арга жок, токтодыс. Угар болзо, олордын ко-
мандири уур шыркалу кижиге болтыр, а бойлорына десе өскө жаны жаар
барар керек. Же мен ол колмылтыгыла жанып турган офицерге шырка-
лу кижини кузовко кыстап жадып кийдирдим. Миколай кабинада отур-
ган, оныла кожо база капитан болгон, уйан. Миколай оны бир колыла
тудуп, сыгарбыла рульды башкарган. Же тен өлбөрдүн бери ле жанын-
да бадыштыс. Отургузып алган кижис, эдреп турган не, көбөркий. Мен
онын бастыра кан бажын тиземе салып алгам. Санаамда, жетирип
болбос ло ошкожыс. А уул десе канчын иит, лейтенант, байла, жаны
ла жүлүнип баштаган болор. Госпитальга жедип барала, шыркалу улус-
ты машинадан түжүрүп баштадыс... — таадам жөдүлдөп, унчукпай
барды... Тангы азын тартты. — Миколай база болужа берди. Мен
ого лейтенантты тутургыстым. «Божоп калтыр» дедим. А Миколай де-
зе лейтенантка... онын жүзине... Кх-эх... — Таадам ойто ло унчукпай
барды. Узак унчукпадыс...

— Ол лейтенант уулы болгон болор бо? — Нечай араай сурады.

— Уулы.

— Кудай-ай!

— Кхм... — Таадам жөдүлдөп, кангазын беш-алты катап тарый-
тарый сорот.

— А оного не?

— Сбөгин тудуп койгонус... Командир Миколайды бир недеlege
жандырып ийген. Жанып жүргөн. Уйине уулынын сбөгин жууп койгонун
айтпаган. Документтерин ле ордендерин кемге де көргүспөй жажырын
койоло, бир неделеден ойто жууга атана берген.

— Не айтпады не, көбөркий?

— Айт көрзөн!.. Оного башка кандый да ижемги бар болор эди —
сурузы жок, а мында — чек. Айт болбоон. Канча ла катап айдарга са-
нангам деер, же жүрегим барынбады, тидинип болбодым деер.

— Кудай-ай, кудай. — Нечай өббөн ойто ло үшкүрө берди. — Тен
бойы тирү артты не, көбөркий?

— Миколай ба? Билбезим, бисти туш-башка чачкылап ийген...
Бат андый. Уулын! — айдарга ла жеңил. Андый иитти...

Каргандар унчукпай бардытар.

Көзнөктөн айдын өчөмик жаркыны төгүлгөн ле төгүлгөн. Жаркын-
далган!.. Ырыс болгон бо ол, айса түбек не, же жаркындаган!

УЛГЕРЛЕРИС УН АЛЫНЗЫН

Јас... Ойдин мендештү алтамы көскө көрүнер, көгүске эбелер кандый сан башка ой!

Айландыра ар-бүткеннинг ойгонып турганын эди-каныла сезип, сөс айтпайын да деген киж, ары жанынан шымыранып ийген турар. Је канайдарын оны, киж көргөн-билгенин качан бирде эптү сөстөрлө угаштыра, учалта айдатан јанду неме туру.

Сары чечек алтайым
Саратан деп јурт болор.
Кожо жүрген кыстарла
Кокурлашкан јер болор.
Саратанда эм јас болор,
Клубында тана болот не?
Саратанда эм тым болор,
Кыстары јуулып келет не?

Бу јолдыктарды Улаган аймакта Саратандагы совхозтын ишмекчизи Николай Кеденов бичиген. Ол сегизинчи классты божодоло, төрөл јуртында иштеп арткан. Онын санаркажында кандый да јаркын бар. Јас, өткөн ой, кожо үренген балдар кижини качан да болзо санандырып ийер. Мыны Николай үлгер ажыра чокум ла јарт јурайт.

Үлгер јакшы ла барып јадала, «мингенис», «мингенис», «јүргенис», «јүргенис» деп јаңыс аай сөстөргө туктурыла берет. Угаштыра-га ла болуп, јаңыс ла сөсти канча катап тоолоп койордо, айдарга турган шүүлте ол ок бойы артып јат. Мынызы, байла, сөсти тообозынан ла карамдабынан улам болуп јат

Улу орус писатель Лев Николаевич Толстой јинт литераторлорго сөсти учурлу јерде тузаланары керегинде айдып тура, литератордын ла тура тудаачынын ижин түндештирген эди. Тураны кирпичтердег салып јат. Је кирпичтин бирүзи ле јастыра эмезе кыйын салылган соңында туранын текши бүдүмин үреп јат, ол узак болбой жемирилип те калардан аябас. Литератордын кирпичи — сөс, ол онын болужыла произведениелер бичийт. Бичилгени чындык болзын деп, сөсти чын тузаланып үренер керек.

Темдек эдип, алтай албатынын кожонунан бир төртјолдык алалы.

Je үчинчи төртүлүдүк тегин эрмекке көчө берет: «Бу ончозы чөрчөк ошкош, бастыразы жангыс өңлө будулат». «Жангыс ла жүректин ачузы көстинг жажына там ла сыстайт». А экинчи эрмекте нени айдарга сананганы жарт эмес. «Жүректинг ачузы көстинг жажына там ла сыстайт» — дегенин ондоорго күч. Автор нени айдарга сананган? Үлгердин учы мөрлү бичилген:

О, Инеген алтайым,
Тымык ла жайым!
Колын чөйзө — Кадыным,
Эдегин жайза — албатым.

Касый сүрлү, кандый чочум айдылган. Бу төртүлүдүкты кычырала, чүмдү журук та жураар күүнүнг келер. Лиза (17 жашту) жакшынак журукты журап, шүүлтени айдып турала, ого туку тууразынан жүректинг сызын жөрмөп ийерде, кижини «акыр, мынызы не» деп алаңзый берет.

Чичке-Царгыдан Александр Неведов сүүш керегинде кижини ийген. Жас — сүүнетен, сүүйтен ой. Же Александр «Аркадагы тумандый, көбөркий неге борордын?» — деп, сүүген бала керегинде айдып ийерде, кижини чала бүдүнбей барат. Кижининг чырайы куу болгой, же тумандый боро база болотон бо?

Камлактан Я. Чайбуновтын, Курайдан М. Болтошеванын, Жабаганнан М. Шагаевтин жаан улустан жууп бичилген кожондоры тематиказы жанынан солун. Албатынын чүмдү кожондорун жууры каруулу да, күндүлү де керек. Кожонды кемнен угуп бичиген, онын ады-жолун; журтаган журтын чокумдаары керектү. Научный шинжүү өткүрүп тургандар шак бу жанына некекте эдип жат.

Онон бичип турган улус чөрчөкчининг эмезе кожончынынг сөстөрү бойынынг күүниле кубултпас учурлу.

Кезик бичинчилер орус классиктердин үлгерлерин төрөл тилине көчүрерге чырмайып турганы жакшынак керек. Көчүретенн жеңил эмес иш. Көчүрерге күүнзегендер көчүриштинг ээжилериле башкарылган болзо, жеңимдү болор эди. Көчүрүп тургандар үлгер кажы өйдө, кандый айалгада бичилгенине, неге учурлалганыла, онын ритмиказына ла өскө дө жанына кыйалтазы жогынан ажару эдер учурлу. Көчүрүш, талдама көчүрүш кычырган кижининг күүн-санаазын байгызып жат.

Жергей Мерованын, Таня Тантиеванын, Миля Челчушеванын. Слава Манзыровтын, Владимир Ултарыковтын ийген үлгерлеринде кажылгактар учурайт. Балдарда сүрлү үлгерлер бичириге турган күүн-санаа бары бисти сүүндирет.

Тышкары жас. Бу жаркыннын ла сүүнчининг күндеринде чүмделген үлгерлерде Ада-Төрөлис, албатыс, онын жүрүмү ле бүдөргөн керекте-ри макталзын.

ОЛҮМДИ ЈЕНИП

Бичинчи Иван Шодоев «Олүмди јенип» деп адалган јагы повестыи бичип божодып јат. Повесть Ада-Төрөл учун Улу јууга учурлалган. Оног алган үзүклө слерди таныштырып турус

Сталинградта уур шыркалаткан кийинде Ирбисев эки айдын туркунына бежинчи госпитальга келип токтогон. Ачинск деп город. Мында көксине шыркалаткан улусты эмдеп турган аңылу госпиталь. Он эки шырканын бежүзи көгүсте учун Ирбисевти учы-учында 1942 жылда күчүргөн айдын үчинчи күнинде эртен тура бого экелген. Түште ак чырайлу, сырзак бүдүмү Нина Михайловна деп врач келин Ирбисевти операционный кыпка экелип, шыркаларды ончозын шингей көргөн. Јүзүн-башка анализтер алып, керектү эмдерле эмдеер эдип, операцияга белетеер јакару берген.

Волганын жаказында санбаттан Ирбисевти Ленинский деп районго, оног Ангелс городко, ол городтон Саратовко, эмди Сибирьде Ачинск городко экелген. Саратовтон Ачинскке јетире јолды товарный поездде он эки күн өткөн. Байа эртен тура Ирбисевти врач шинден көрүп турарда, сестра айткан: «Јаңыс ла сөөк лө тере». Андый эрмекти врач јаратпай, сестра јаар соок көрүп, бажын јайкап, эрмектенген: «Алдырбас, эмдеерис, азыраарыс, ол ондолор, јазылар...» Шыркаларды арутап, эмдеп, танып божодордо, Ирбисев бойынын эди-каны акканын, уйдаганын жаңы билген. Көксиндеги ле эки будындагы шыркалары јаан учун ол базып та албас, јакшы отуруп та болбос, јаңыс ла јадар болгон.

Ажаныштын кийинде Ирбисев амырап уйуктайла, ойгонып келди. Госпитальдын көзниктөри соокко шык ла кырутып калган. Тышкары одус градус соок. Байа эртен тура уур шыркалуларды вагоннон чыгарала, јылу јуурканла јык ла этире оройло, кажы ла чанакка эки кижиден јатыргызып, госпитальга экелген. Јуу-чактын салтары бу

ыраак Сибирьдин јака городына да жеткенин Ирбисев сестн. 1941 жылда Донбасста шыркаладала, госпитальга эмденерге келгендерди алама-шикир аш-курсакла, көдүринтилү айалгада уткыгандар. А бүгүн уткыш андый эмес, өчөмик көрүндү. Байа чанакту аттын боожочызы карган өбөгөн, оборынан көргөндө, эттү-канду кижи, же бүдүмү тогу, каа-жаа Ирбисев жаар кылчас эдип көрүп, онон ойто ло чарбак адынын куйругу жаар ширтеп, бир де үн жогынан отурган. «Байла, уулдары фронтто...» «Неге кунуктаар, карганак, кандый солундар бар?» — деп, Ирбисевтин сурагына ол карууны мынайда жандырган:

— Бисте сүүнер неме эмди тургуза жок. Түни-түжиле иштеп ле жадыс. Фронтко эшелондорды ээчий-деечий ийип ле турус. А фронттон биске үч толукту письмолор ачу-корон экелет. Вагондор дее биске ойто кенеген-артаган улусту келет. Бот ол жуу-чак деп неменин түбегн. Онын учы-түби көрүнбейт. Кунугыш ла карыгыш деп неме мойныбыска минип алган, уур жүк болуп, бек отуруп жат. Былтыр кышкыда Гитлерди бистинг уулдар Москванын жанынан Күнбадыш жаар онкош ажыра кайра тепкилеп ийерде, аркабыстагы уур жүктий карыкчалду ла кородошту санаабысты сүүнчи солыган эди. А бот эмди ойто ло артыла берди. Андый да болзо, учы-учында женү бистинг болорын жүрегис сезип жат. Кызыл Черүге, Улу башчы Сталинге бүдүп, иженип турус...

— Кунукпагар, карганак, албатынын фронтко ийип турган эшелондоры калас болбос. Кызыл Черү өткөн кышта Гитлерди Москванын жанында тегелендире тепкен болзо, эмди бу башталган кышта Гитлердин сын терези сойо согулар. Кызыл Черүнинг ле улу башчы Сталиннин ийде-күчи — көп национальностторлу албатылу Совет ороон ло анда журтап жаткан партийный ла партийный эмес большевиктер. А большевиктерди женер ийде жер үстинде жок—деп, Ирбисев карганакка айдарда, ол шыркалу жаткан, эди-каны уйадаган сержант жаар чала сүмелү көрүп эрмектенген:

— Бис база анайда сананадыс. Андый болорына кудай болушсын. Онон ол катап ла Ирбисев жаар бурылды. — Слердин жереер кайла, Орто Азияда ба?

- Мен Ойротиядаг, Сибирьдинг.
- Сибиряк турбайаар. Партиец пе?
- Эйе.

— Партиец деп сескем. Эрмек-куучынаар јолду эмтир. Мен база большевик, 1924 жылдан ала. Төрт уулым төртилези жуу башталарда атангандар. Экүзи блгөн деп, јетирү-бичик келген, экүзинен суру јок...

Јолдо карганакла экүнин ортодо башталган куучын госпитальга једип келгенинен удам үзүлген. «Јол база ла эмеш узун болгон

болзо, тылдагы жадын-жүрүмдү жакшы угуп алар эдим» — деп, Ирбисев эмди ордына жада сананды. Ол калганчы үч айдын туркунына жерине письмо ийбегенин эске алынды. Ийер арга жок болгон. «Айылдагы улус кандый айлуу жады не? Бир уйадан фронтко атанган жети кижинин бирүзинен де письмо келбесе, кандый болотон эди? Акыр, эртен ле каргандарга эзен-амырды жетирер. Туруп болбой, базым болбой жадырым деп бичизем, карган өрөккөндөр, анчадала энем өрөккөн калактаар, кородоор. Анайып бичибей, госпитальда шыркалу эмдедиң жадым. Уч-төрт айдан жазыла берерим ле деп бичириң» — деп шүүндү.

Эгирдеги ажаныштын кийинде Ирбисев жанында жаткан шыркалу кызылчерүчиден бир лист чаазын сурап алды. Же письмоны алдындагы сананып алганы аайынча бичибей, керекти чынынча бичизе торт деп санаа алынды. Ол письмомында Острогожсктон ала Сталинградка жетире үч айдын туркунына жуулашканын, Доннын суузынын жанындагы жуу-согушта беш жерден шыркалатканын, ол шыркалар жазылгалакта, Сталинградтагы согушта жети жерден уур шыркалатканын, өткөн калганчы эки айдын туркунына канча-канча госпитальдарда болгонун бичиген. Письмонун учында десе энезине мынайда бичиген: «Алтайдан бүткен киж, неден де алдырышпас, откалапты да өдө берер киж деп бойыгар айдатан жогор бо? Санааркабай, карыктанбай жүрер. Шыркаларым жазылза, артиллерист боло-рым. Бот ол тушта фашисттерден өчмиди аларым. Олорды көрүнген ле жерде от-жалкынла өрттөйрүм. Эмди ле туруп болбой, казенный орында тезейе берген жадырым. Же бир айдан тайакту базарым, а эки айдан тайак жоктон жүгүрө берерим...»

* * *

Врач Нина Михайловна эмдеп турган кажы ла жуучылга кару, жалакай ла киленкей. Онын колы ла эрмеги де жуучылдарга эм ошкош. Уни кандый да жымжак ла жылбулду угулар. Жаан шыркадан улам карыгып жаткан жуучылла Нина Михайловна куучындашкан кийинде онын карыктаныжы жоголып, сыны жеңилип, санаазы жарый берер. Шыркалу улустын кезик жажы жаанай берген, көпти көргөн-уккандары оны «врач болорына салымду бүткен киж» — деп жолду айдыжатан.

Ирбисевтин шүүлтезиле болзо, Ада-Төрөл учун жууда кажы ла советский киж, ол кем де болзо, жуучыл да, колхозчы да, ишмекчи де, врач та — түнөй ле, бар ончо аргазын, билерин фронтко, жеңүүнүн керегине берер учурлу. Нина Михайловна десе андый патриоттордын бирүзи. Онын учун ол шыркалу кажы ла жуучылды, командир де бол, кызылчерүчи де бол, түнөй ле жакшы эмдеп, жазала, ойто фронтко аткараарын жеткилдеерге ончо аргаларын ла билерин тузаланып жат-

Андый да болзо, кезикте Ирбисевтин санаазында Нина Михайловна ого аңгылу ајару эдип тургандый. Тегин ајару эмес. Кандый да аңгылу ајару. «Менин баатырым» — деер. Ыскө шыркалу улуска көрө, ол Ирбисевтин шыркаларын улам сайын көрүп, арулап ла эмдеп турар. Андый кажы ла учуралда јаантайын кокурлаар: «Сүүген кызын, байла, јараш?» «Орус па, ойрот по?» «Мындый јараш уул јирме беш јашка јетире кижі не албаан?» Онон до Ыскө јүзүн-башка сурактар берер. Андый сурактардын кийинде кезикте шыркалу сержанттын санаазында Нина Михайловна узакка артып, онын көзине ак чырайлу, ак халатту, чичке эриндерлү, кеберкек бүдүмдү орус келин көрүнип турган чылап турар.

Је керектин чыныла болзо, врач Нина Михайловна Ирбисевти Ыскө улустан аңылабаган. Онын шыркалары туйук шыркалар учун оморды улам сайын көрүп, эмдеери кыйалта јоктон керектү болгон. А кокурлу сурактар дезе, уур шыркаларды арутаар, јунар, эмдеер тушта, андый шыркалар бңзиретип, кижини карыктырбазына учурлалган, Ирбисевтин эди-каны чамыркабас, бойы бңзиретибес бек кижі учун оны врач «менин баатырым» деп јолду айдатан.

Ачинсктеги госпитальда эмдечи врач Нина Михайловна Ирбисевти бүдүн-јарым ай эмдейле, ого тайакту басып темигер јоп берген. Баштапкы күнде ол коридорло тайакту басып темиккен. Экинчи күнде ол шыркалу јуучылдар јаткан палаталарды кериген. Ончо палаталарда болгон. Је фронтто кожо болгон нөкөрлөринен де, Ойрот автономный областтан да бир де кижиге туштабады. Кол тайакту ойто бойынын јаткан палатазына аксандап басып, јууктап келерде, коштойндагы палатанын ачык эжигинен кемнин де үни угулды:

— Э-эй, баатыр! Бери кир!

Кыйгы угулган палатага Ирбисев кирип келди...

— Бейин-бейин, јолдош! — деп, бир јирме үч пе, јирме төрт пө јашту кызылчерүчи сынар колыла имдеп, Ирбисевти бойына кычырды.

— Отур, јолдош! Мында јер једижер. Јерин кайда, сен казах па, бурят эмезе якут па?

— Мен ойрот.

— А-а, јерис јангыс турбай. Мен Новосибирский областтан.

Мен сени јолдош дезем, сибиряк болтырын ине.

Ирбисев шыркалу кызылчерүчинин ады-јолын сураарда, ол Гриша ла деп айдыжатан эди деп айтты. Эмди та Гриша болорым, та ийттий јүрүмдү болорым деп, кандый да карыкчалду ла чөкөлгөндү үнле эрмектенди. Гриша «јолдош» деген сөсти, кезик алдамыштар чылап эмес, шоктош ло шоодыш јогыпан да айткан болзо, Ирбисев ого јолдош деген сөстин учурын јартаарга сананган. Је уулдын көстөрине јаш толуп келерде унчукпады. Гриша ыйламырап, айтты:

— Бот кандый керек, карыдаш! Сыңар колду ла сыңар бутту... Ийтийт жүрүмнүндү жүрүмдү меге салым берди. — Ол жуурканды ача тартып, — көр, Гриша эмди жуучыл сержант эмес, а...

Сол колы өжүни тужынан, он буды жодозынан жок. Гришаны көрүп, онын карыкчалду эрмегин угуп, Ирбисевтин ичи ачыды. Ыйы келди. Онон бойун тудунып, чала араай үниле сураган аайлу айтты:

— Сен карындаш, карыкпа. Он колым бүдүн, а эр кижинин ийдези он колында. Келтей будын база бүдүн, а экинчизинин сынган жери жодондо. Ого буттын бажын келиштире эдип ийер. Сен су-кадык буттуларла тендей жүгүрүп жүрөрин. Ол «Ийтийт жүрүмү ошкош жүрүм берди...» — деген эрмегинди, Гриша, туура таштап, бек санан...

— Ирбисев, слерге эмди амыраар керек! Көрдөбөр бө оны, кан-алтайды бир эдип, сайгалап база берген — деп, медсестра кокурлап, сержантты палатага кычырды.

— Кару сестричка! Сержантты беш ле минутка артыраар Бис-жакшы танышкалагыс...

Онон арыгы эрмек-куучында Гриша Сталинградтагы жуу-согушта болгонун, онын көксинде база шырка барын, будындагы шырка Ирбисевтин шырказындый база таман-сөөктө болгонун, онон каны өлүүжигенинин улам будын кескенин куучындаган. Онын жеринде сүүген кызы — колхозто жаткан жараш кыс. А Гриша десе үч айдын туркунына бу госпитальда жаткан да болзо, жери жаар письмо бичибеген. Ада-энеси жок. А сүүген кызы эмди кенекти сүүрине ол иженбей турганын Ирбисев сести. Куучынын учында Ирбисев үнин арайладып, Гриша жаар энчейип, эрмектенди:

— Сен ийит, эди-канын бек. Докторлор шыркаларыңды эмдеп жазар. Онон арыгызы озо ло баштап, сенин бойыңнан камаанду. Уре-жанданган — коомой болор. Бек сананган, бойыңды бойың тудунган, албаданган — киж жолуна түшпезин. А көбөргөң ак-чегинче очозун бичи. Жакырба Чын сүүген кыс болзо, ол сени качан да таштабас...

Эжикте күлүмзиреген сестра катап ла көрүнүп келди.

— Жакшы болзын! — деп, Ирбисев эжик жаар аксандады.

— Жакшыны күүнзегенигер учун слерге алкыш, нөкөр сержант! Биске айылдап жүрүгөр! — деп, Гриша эжиктен чыгып бараткан сержантты жылу үдешти.

Ол күн түндө Ирбисев уйуктабай узак жаткан. Онын санаазында ол кунугуп, карыгып жаткан сержантка болужар эп-арга табары болгон. Эң ле озо, эртен ле, Гриша сүүген кызына письмо бичизин, онын письмозын аткаар. Экинчизи, онын үзүк будына келиштире, ага та болзо бут, эттирер жанынан госпитальдын начальнигине кирер.

Байа Гриша сүүген кызынын фотокарточказын Ирбисевке көргүскөн. Фотокарточканы шырканын кадып калган каны үрөп те койгон болзо, анда ак-сары чачту, чанкыр көстү, кеберкек ле керсү бүдүмдү кыстын сүри Ирбисевтин көксине эбелет. «Бу керсү бүдүмдү кыс Гришаны таштап болбос. Ненин учун десе, бистин үйенин улузынын санаазы агару, сөзи бек, уурдан, күчтен жана баспас» — деп, Ирбисев шымыранды.

Красноярск город, су-кадык орныктырар батальондо. 1943 жыл чагаан айдын одус биринчи күни. Эңирдеги построение тушта Совинформбюронун жетирүзи жаан оморкодуну сүүнчи экелген. Анда Сталинградта Генерал-Фельдмаршал Паулюс штабыла катый олжого киргени айдылган. Кызыл Черүниң бу исторический жөнүзиле колбой батальондо митинг өткүрилген. Жартап айтса, эңирдеги шинжүлү построение митинг боло берген.

Митингтин кийинде кара-күрен чырайлу, одус жаштан ажа берген бүдүмдү, төжинде эки катап шыркалатканынын темдеги — кызыл ла сары эки ленталу, Кызыл Чолмон ордендү ле «Жуучыл ат-нере учун» деп медальду старший сержант жакарды.

— Он минуттын бажында бир де табыш, бир де кыймык болбозун! Ончогор бир кийидий уйуктагар!

Ылгы ла тайакту, аксак-бүксек кызылчерүчилер көстөри сүүнчилү, чырайлары жарык, көдүрингилү айалгада эжик жаар чөркөлдн. Ирбисев казармадан чыгып келди, салкын жок, тымык ла бүркүк түн. Саармак кар жаап турды. «Кыш чагылып келген тушта, соокко калтыражып турган фашисттердин ижин бистин Кызыл Черү берер» — деп, ол кызылчерүчилерге анчадала бу күстен ала айдып туратаны санаазына кирди. Онын ол айлаткыштан айтканы жүрүмде бүдүп турганы ла онын служить эткен алтан төртинчи черүниң командующийи генерал Шумилов фашист генералды Паулюсты олжогоны Ирбисевти тын оморкодып, сүүндирди. Онын оморкооры ла сүүнери жолду. Бу ла чагаан айдын он сегизинчи күнинде Волховский ле Ленинградский фронттордын черүлери фашисттердин мактулу ийде-күчтерин оодо согул, Ленинградты өштүниң курчузынан жайымдаганын бастыра телекей уккан. А бүгүн десе Европанын бир канча ороондорун тепсеп келген өштүниң алтынчы черүзүниң командующийи штабыла катый олжолоткон, черүлерин оодо соктырткан деген жетирүни ончо совет албаты ла бастыра телекей уккан. Ирбисев көдүрингилү санааларга алдырып, тышкары бир кезек өйгө жагыскап арткан. Казармага кирип келерде, ончо жуучылдар нарада жаткандар. Жагыс ла старший сержант жагыскап араай баскындап турды. Тайагына жөмөнбөй, эместен килтистеп аксап, уйуктайтан наразы жаар

базып бараткан сержантты старшина көстүн булуңыла көрди. Ирбисев колтайагын нараныг алды дөбөн таштап ийди, чечинеле, уйуктаарга жада берди. Же уйкузу келбейт. Жуучылдардын араай эрмектешкени анда-мында угулат.

— Шымыранышты токтодыгар, бир де табыш жок болзын! — деп старшина катап жакарды. Ол, чала араай ла табылу базып, Ирбисевтин жанына келди.

— Уйку келбейт пе, сержант? Жаныгарга отураарга кем жок по? — деп, ол унин арайладып сурады.

— Отураар, отураар. Баштагы сананыш жаңыс ла фронтко барар эп-арга табары болгондо, уйку кайдан келетен эди...

— Уур шыркалаткандар госпитальда эмденип ондолгон соңында мында эки недеде амырап, су-кадыгын тыгыдар учурлу. Слер жаңы келген кижиге, жетире жазылбаган эмезеер бе, фронтко не мендеп тураар?

— Кызыл Черүнинг улу ичкерлежи башталып жат. Онын тууразында канайып артатан?

— Слердин шүүлтегер жолду. Бу да кижиге ойто ло фронтко жүт-кип турбай. Же жаңыс ла медицинский комиссия ойлоп койгон ине. Онын учун мында старшина эткилеп салган...

— Андый өйлөндирештү справканы меде де бергендер. Мен оны кемге де көргүспезим. Андый справкалу ла тайакту кижини фронтко жууктатпазы жарт. Бого келгели фронтко жуучылдар талдап аларга военный частьтардыг чыгартулу улузы төрт катап келип бардылар. Олор тайакту жуучыл жаар көрбөй дө жадылар. Онын учун мен тайагымды жаңы ла орыннын алды дөбөн таштап ийдим. Оныла эмди «нажалашпас». Фронтко минометчик болуп барар күүним бар. Ол жаңыс ла күүним эмес, а амадуум. Миномет — ол баштын жуучылдарын кыратан ла стройдон чыгаратан коркушту жуу-жепсел болгонун мен 1941 жылда Харьковтын жанында ла Донбасста билип алгам. Ол тушта бисте, Кызыл Черүде, миномет деп неме ас ла жокко жуук болгонына ичим ачып, кородоп жүрөтөм.

Старший сержант байа митингте Ирбисевтин куучынын ажарулу уккан. Кече дезе, столовойда уйан курсак учун поварды жаңыс иске бастырганын база көргөн. Кызыл мааны ордендү ле жуучыл медалдарлу бу сержантла тегин де таныжып, куучындажар күүндү болгон. Эмди сержантла куучындажып отуларда, онын митингте айткан сөстөри старшинанын кулактарында жынкылдап турган чылайт: «...Кызыл Черүнинг Сталинградта эткен согултазы Гитлерди ле фашизмдин өлүмүн бозогозына экелди. Сталинградтагы от-жалбышту күкүрт — ол улу жайымдаштын күкүрти, нөкөрлөр!..» — Ол сержант жаар кезе көрүп, күлүмзиренеле, айтты:

— Митингте слер сүрекей жакшы эрмек айтканаар. Меге сүреен жарады. Ончозы чын...

Старшинанын андый магына Ирбисев аяру этпей, баш-артыктап, эрмектенди:

— Су-кадык жетире орныкпаган да болзо, фронт жүректи кычырып жат. Олжочы шилемирлер ума жок көп ачаанду шок эткендер. Олор бистинг жерди тепсегени учун, улусты кырганы учун, ар-јобјони тоногону, ооткону ла өртөгони учун бис олордон бичисти алар учурыс бар.

Эки жуучылдын ортодо эрмек-куучын узак болгон. Олор уйуктап жаткан нөкөрлөрине чаптык этпеске, араай шымыраныжып куучындашкан. Старший сержант Воронежский областтан Мамонтов Михаил деп киж. Ол 1941 жылда экинчи изү айдан ала Түштүк-Күнбадыш фронтто, а үлүрген айдан ала Харьковтон Сталинградка жетире жуулашкан. Бу киж 1941 жылда кышкы куран айда партияга киргенин, Ирбисев угала, бойы качан фашисттер Ленинградты курчап алала, Москванын жанына келген тушта, партияга киргенин эске аланды. Ол кату өйдө кезик кортыктар партийный ла комсомольский документтерин жерге де көмгөн учуралдар болгон. Же андыйлар сырангай ас, он мундардын бажында эки-жаныс киж. А бот бу Мамонтовтый өлүмди жегеечи жалтанбастар бисте жүс мундарла, миллиондорло тоололгон. Шак ла онын учун Кызыл Черү Гитлердин темир дивизияларын Москванын ла Ленинградтын жанында, эмди десе, фашисттердин бүткүл черүлерин Сталинградта оодо соккону јарт.

Мамонтов өрө туруп, барар алдында Ирбисевке жакшы эрмек-куучын учун алкыш айтты.

Ирбисев десе бу күркект үндү жамыркак бүдүмдү кижини кече-башкун жаратпай турган. Эмди бу старший сержант ого жуук ла кару, эрмек-куучыны јолду ла керсү билдирди. Төжиндеги Кызыл Чолмон орден ле «Јуучыл ат-нере учун» деп мөнүн медаль онын чала күрдөк бүдүмине јарап, сүрлү көрүнди. Старший сержант уур шырказын госпитальда эмдедип јазылала, бу батальонго бир ай мынаг озо келген. Эмди фронтко суранып, рапорт бичиген эмитир. «Күүнзеген амадугар бүдерине, минометчик болорына, болужарым» — деп старшинанын айтканы Ирбисевтинг көксине инженерчи сезилтти. Ол нарада кыйын јадып, эмди уйуктай берди.

МАЛТАШ

Бүгүн Малташла та не болгон, та не болгон!.. Анда чарчалган, мында согулган. Колы-буды тегин де капшуун кижн болор, тен, айруушка саптала бергедий, билинип-билинбей туру. Качан ок эки чанак өлөңди тартып экелеле, таскактын үстине обоолоп ийген. Онон арык-торык азырантыны айрып, өлөңди салып бертир. Мынай-ып иштебесе, бу оок малды кыштан канайып чыгаратан эди...

«Акыр, бу соокто чамчачаң терлеп-бурлап иштенип турган кижини кем көргөн? Малташ ишке салымду буткен уул» — деп, Сорул өбөгөн улай ла кайкап жүрөтөн.

— Малташ, бу сен кайткан кижн болорун? Мынайып ла жүрөлө, мен чилеп, сарзу-сап таап аларын. Тонунды кий, балам! — деп, Сорул Малташты көрүп, чыдабай айтты.

Je ого айт та, айтпа да — јолы жаңыс. Ол каткылу кара көстөри мелтиреп, јаан алакаандарына түкүрип, колдорын уужанып, омок унчугар:

— Алыдрбас, былар... Соокко тонбоско үренип турбай. Меге, карын, изү болуп туру.

Сорул өбөгөн бойы да катан, бек кижн. Тыкыраш мойынду, чала түнзүк бүдүмдү. Кичинек коркок тумчукту, јаан багыраш көстөрлү. Ары болуп базып отурза, оборунаң, базыдынаң көрзө, эдер-тудар ла күлүк эмтир деп сананып калараар. Ол јинт тужында каткычы болгонун керелеп тургандый, эмеш ле күлүмзиренип ийзе, чырайында чырыштар сүмелү жуурыла бергилейт. Оны јажына ла јылкы кабырган деп, улус айдыжат. Эмдикчизи сүреен, албаты-јонго мактаткан. Калганчы јылдарда койлор кабырып келген.

Былтыр колхозтын јаандары ого пенсия берип: «Je эмди, өрөкөн, амыраар» дешкен.

— Јок ло јок! Онызы токтоп калзын! Мен эмди де эки-үч јылга чыдажып ийбей. Бабушкам өзөккө түжүп амырагай. Меге болушчы ла болзын — деп, Сорул өбөгөн јөпкө кирбеген.

Шак ол тушта ого болушчы болуп бу Малташ келген эди. Озо баштап Сорул, жаңы школ божоткон бала нени эдер, нени билер деп, торт ло чөкөй берген. Je онон көрүп, үредип жүрер болзо, кайдаң, ишке салымду бүткен көөркий болтыр. Иш ле дезе, тен, үкүстеп-

үкүстеп турар. «Слер, былар, отураар, мен жангыскан эдип ийерим» — деер. «Эмдиги бала-барка кандый да өдү ле курч. Неден де тура калбас» — деп, апшыйак туйка сананар болды.

Сорулдын база бир кайкап жүргөн немези мындый: Малташ сары таңла ойгонып, «зарядка» эдип турум деп, колы-будын, бел-арказын эреп-толгоп турар.

Ого ичинде килеп, кенеп калбазын деп, өбөгөн чочып айдатан: — Акыр, ол агаш-таштаң тартынып турала, жыгылдың. Көрөргө дө жалтынчылу неме эмтир! Оны ары ла токтодып салзан кайдар, Малташ?... — Онон бойы эмдиктер үреткенин эске алынып, токунап эрмектенер: «Бу кижини база ла ондый болгон эмес пе? Алдырба-ас!»

...Чындап та, бүгүн Малташ ла не болгон? Колы-буды көрүнүп-көрүнбей туру. Сорул оны чала кайкап, шылтагын сананып таппайт. Кече уул өзөк түжүп жүргөн эди. Та нени көрүп, уккан болбогой?

Малташтын көргөн көзи көк чолмон, эки качары от жалбыш. Бойы өзөкти өрө келген жолдон көс тө албайт ошкош.

Же бат, чындап та, жолды өрө жеерен атту кижини келетти. Сорул таңдактап, танып ийди: ол эм-том артынып алган ветеринар кыс эмтир. Малташ эки казалап, турага кире конуп, чай асты. Кыс жедип келерде, Малташ аттын тискинин ала койды. Мыны Сорул сүреен жарадып көрдү. Озогы улус андый жанду ине. Айылчы келзе, ат буулаар. Жакшылажып, чайлап божогон кийинде, Карагыс кураандардын су-кадыгын шиндеди. Ол учында «Малдын күчү жакшы эмтир» — деп айдала, атанарга шыйдынды. Ме, Малташ дезе байагы Малташ эмес — көстөрү кунукчылду, жобожый берген туру.

Сорул сүмелү күлүмзиренип, кокурлап, жалакай айтты:

— Карагыс, удабай ла катап айылдап кел! Онон өскө кыжктап та каларыс.

Карагыс сүүнчилү күлүмзиренип, бажын кекип ийеле, желди-ре берди.

Малташ Сорул өбөгөнгө быянду көрүп, сугаттын тожын ойорго барды.

«Кижини итте база ондый болгон ине, алдырба-ас, Карагыс кыйалта жок ойто келер» — деп, апшыйак ичинде сүүнчилү сананып, туразынын эжигинде туру.

ТЕКИЙТ ОБӨГӨН

«Же бу кайткан улус деер, ат буулаган казыктарын да уштып салбас! Алды-кийинин не сананбас!» — деп, Текийт апшыйак сартак сагалы сарбаңдап, жалаңда жангыскан арбанып, базып жүрди.

Ол бир кучак кугарып калган казыктар тудунып алтыр. Обөгөн

ары-бери басып турала, жерден жүк ле бир карыш кире көрүнип турган жоон казыкты жайкап туруп, ушта тартып алды. Бого, байла, ойлоок, качаан ат буулаган болгодый. «Акыр, кемнинг ады ондый эди?» — деп, Текийт санана берди. — А-а, ол Пейткенин канкандаган ады ондый эди. Ол уул жерге конзо, адым улаарып турум деп, түниле канча жерге казык кагар жанду. Бир жолуксам, айдып-талап салбаганча неме болбос!»

Текийт казыктарды жаңыс жерге чогу салып, эмеш амырап аларга отурды. Байа сары танла басып жеткен ле эди. Ол куулы боколду. текенин мүүзинен эткен эмискейектү, сөбсөкөн сорулду кангазын өдүгинин кончынан кодорып, танкы асты Чап-чанкыр ачу ыш өзөкти төмөн жайыла берди. Үт алган куран арканы торгулта багыра берди.

Тайганын өлөни тапту ла кидим өзүп келтир. Мынан ары андый ла чыгыш болзо, соондо чапса, кабырга кайыжар калың өлөн болбой кайтсын. «Андай ла болзын, мал-аш тойу-ток турар» — деп, Текийт сүйүнип сананат. Же жаңыс ла бу казыктарды ончозын уштыбаза иш тутар. Апшыйактын чырайы ойто ло соой берди.

Текийт жетеп жашту да болзо, эмди де адын минип, өлөн чабар жерлерди шиндеп жүрөр. Казык ла көрзө, торт ло атыланып чыгар. «Бого өлөн чабар машинанын киреези сынар эмтир! Бу кайткан улус!» — деп, арбанып чыгар.

Чындап та, Текийт сан ла башка өбөгөн. Кайда ла жедикпес тутактарды көрүп ийген турар. Бир катап жаңы иштеп келген ветеринар уул койлор жунуп турган. Ол керолинди агын сууга божодып ийген. Шак бу тушта Текийт өзөкти өрө жортуп келеткен. Таштары көрүнип жадаачы суучак кызыл-күрөң болуп калтыр. Мыны ол көрүп ийеле, та канайда берди болбогой. Ветеринар уулдын үстине ман бажыла келеле, камчызыла арай сокпой кыйгырган: «Сен эдү, кайран балыктарды не кырдын. Тургуза ла токтот!»

Адынан түжүрө калып, субактай казып салган жерди жөңлө бөктөп ийген.

— Бу албаты шинжүзинин группазынын члени болбой кайтсын? — деп, ол уул оп-соп болуп, наязынан сураган.

— Жок, ол бойы ла андый кижин. Ичине келишпес неме ле көрзө, атыллана берер жанду.

Текийт шыраны да, сүйүнчини де көп көргөн. Жуу-чакту жылдарда канайып иштебеди деер. Аттын косилказыла өлөн чабатан. Ат буулаган казыктарга ол канча кирес сындырбаган. Онон ло бери оморды көрбөс болгону ол. Өрөкөн жылдын ла жас келзе, оморды уштып жүргени бу. Онын бала-барка шыралабазын, иш тутабазын деп сананып жүргени эмей. Чындап, былтыр ол өлөн чабатан жерди түрткүндө

салатан момон-чыкандарла не аайлу тартышпады деер. Чокчок-чокчок түрткүндөр киреерге база чак. Апшыйак канча күн чакпыларлу андаган. Быжыл ол чабын түп-түс. Бүткен өлгөн дө калын болгодый.

Текийт тайга жаар жорткондо, канжазында тере капту, курч малта-лу атанар. Жолой ло адынан түжүп, иштенип барадар. Ат бүдүрилгедий жадкты томурар. Улус алдынан өдүп турган бөкөн агашты кезер. Мыны ончозын эт деп кем ого айдат? Онын бойынын ла күүн-санаазы ондый кижги.

Текийт канжазын өдүгүнүн копчына сугуп, өрө турды. «Акыр, эмди Көк-Белге барар керек. Бооро күскнде анда көп казыктар көргөм, өлгөн койып өскөлдөктө, ончозын уштыыр керек. Соондо кирселер сынып, уулдар шыралаар» — деп, өбөгөн сананды.

Ол кара-күрөг адына чеп-чек мине сокты.

ТУШТАЖУ

Боочыга жууктап ла келеле, трактордын күчи жетпей, торт ло тыркырап, силкинип турды. Чыгыт каскак. Жолго турарга жарабас. Жүк каларда боочынын бажына чыгып алар керек. Онон трактордын ичи-буурында не боло бергенин шингдеер.

Кереес газты эмештен кожуп, бастыра бойы тыдынып калган. Ол катап-катап шымаранат: «Тартын ла, база ла эмеш, база ла эмеш».

Байла, мотордо не де үрелген ошкош. Бу кире каскакты немеге ле бодобойтон жок по? Бүгүн кайткан — тын да жок! Кереес күүлешти ажарулу тындайт. Ол сан ла башка эмтир. Торт ло онтоп турган немедий. Калганчызында улу тынып ийеле, тескери тоолоно берер күүндү. Же, карын, ол бастыра ийдезин салып, ичкери тытпактанат ла тытпактанат. Кереес терлей берди. Онын бийик мандайынан топ-тозыр тамчылар сыксылап, коо тумчугыла жолдолып агат. Ол тракторист болуп бу жуукта иштеп баштаган. Чын, ченемели де ас. Ого бу боочы бүгүн түгенбестий билдирди. Колбоп алган прицеп те кошту. Кайра тартып жат. Тескерлеш болзо, керектин божогоны ло ол туру. Боочынын бажына жетире тоолу ла алтамдар. Трактор трубазынан тескара ышты чыгара жөдүлдөп, селендежип барып ла жат

Баш ла болзын! Боочынын бажы! Кереес жаан тынып ийеле, жерге түжүрө калыды. Моторды ачып, оны шингей берди. Не де жарт эмес. Ончозы ла бойынын жеринде. Же күүлеш ол ло бойы, сан башка. Кереес бастыразын чукуп көрөт. Шылтагы мынын кайда?

Жаан удабай, боочынын экинчи жанынан кандый да трактор келип жат. Ол жеп-женил, түргөн жорукту эмтир. «Э-э, мактанчак Ырыс турбай. Эмди меге келеле, билиркеер» — деп шымыранала, Кереес өрө дө көрбөй иштенерге шүүнди.

Трактор боочыга бир тынышла чыга конды. Тен, тагманын таркырап турганы коркушту. Мактанып турган болбайсын. Кереес кылчас та корбоди. Бойынын жолын алып баргайла. Эки трактордын күүлежине нени де угар арга жок.

Кенетийин кем де коштой тура берди. Ол унчукпайт. Кайдар эмет деп турган болгодый. Кереес корчойып, сеспеген кижн боло берди. Жагыс ла ичинде «Ырыс мени электеп туру» — деп кыжырантып, чаканактап ийер күүни келди.

— Кайда мен корбйин, былар! — деп, кыс кижн айтты.

Кереес чочыганына канкас этти. Кайа корзб, коо сынду, кап-кара корторлү, жараш кыс турды. Кереес очоп турган болор деп, онын кийимин айкады. Чын, сүркүштү, трактористтин эмтир. Уул алаа-тып, жеринен жайлады. Байагы кыс тургуза ла чукчына берди. Онын кичинек колдоры кандый эптү. Кереестин жаан колдоры батпай турган эмиктердин ортозыла женил одүп, ончозын сыймап корот. «Мындын капшуун сабарлар, учук-ийне тудар керек» — деп, уул ичинде сананат. Учннда кыс шылтакты таап, жазап ийди. Трактордын күүлежн тургуза ла жарана тужүп, коолоп чыкты.

— Слер кажы жердин? Ады-жолыгар кем? — деп, Кереес күлүмжн ойногон кортордөн кемзинип сурады.

— Адым — Чечек. Бу коштой колхозто иштеп турум.

— Канча жыл иштеп келдеер?

— Бир жыл болды.

— Кайда урендеер?

— Ийиндеги училищеде.

— А мен Маймадагы СПТУ-ны божотком.

Кереестин жүрегинде не де ойгонуп, жайнадып туру. Кыс учын-да айтты:

— Акыр, бачымдап турган кижн эдим. Якшы болзын...

— База جورуктап келерееp бе, Чечек?

Кыс жараш эриндерила күлүмзиренип ийди:

— Бир айдын туркунына слердин колхозко жос тартарым.

...Эки күннин бажында бу ла боочынын бажында ол ло тракторлой коштой турды.

СЕН КЕРЕГИНДЕ УЧ КОЖОН

1. ЯС КЕЛИП ЖАТ...

«...Яс келип жатканын сезедим...» деп, поэт көөрөгөн. Ол тушта поэт эзен болгон... А эмди яс ойто ло келип жат, келип жат...

Поэттин бу ла чүм жок сөзүн городтын оромыла басып барадып, сакубаган, санабаган жанынан эске алдым, онын жакытту, терен учурын ондодым. Яс келип жат... Яс келип жат...

Городымнын оромыла мындый көп улус өдөр деп билбедим. Кажызы ла — күлүмжи, кажызы ла — жуук, төрөл, кажызы ла бой-бойын ондошкодый, кажызы ла кандый да сан башка жалакай, керсү. Жаантайын-жаантайын ла андый болзо кайдар!

Олордын көбизи тонду, кышкы бөрүктү, же олор түней ле жастын олжозында, онын куулгазынду кабайында. Улус... Улус... Кандый көп улус! Чейилген балкаш та, түүнти суулар да олорго не болзын. А кыстар! Јединишкен, јергелешкен. Ого жүк олордын бир-бирүзи сеге күлүмјизин сыйлап берзе, алдында јерди сеспей барарын, жүрегин — јимирт, јимирт. Ол кыска јаба једижип барала, «нөкөрим! нөкөрим!» деп каруузып, жуулган, түймеген санааларыгды чыгара айдып-айдып алгадыйын... Је менин анайдар аргам жок — менин жүрегимнин ээзи — өскө кыс, ол өскө городто. Бүгүн менде кемнен де жакыт жок, онын учун ол кыс керегинде куучындап берейин.

Мен ого эки ле катап јолуккам. Ол, айса, мени ундып та койгон болбой. Қалганчы катап үч јылдын бажында — бир ай мынан озо гостиницада јолуккам. Ол ло унчукпазымнын кемзинчегимнин керегинде ойто ло айдынып болбой отурып калгам. Кыс жүре берерде, коркушту јанысканзырап, јоксынып баштагам. Билген болзогор...

Је бүгүн таңла ойгонып келеле, көзнөктөн јас келип жатканын сескем! Бойым да билбезим, бир ле көрзөм, ол кыс чек јанымда отургандый, оныла куучындажып, кемге де айтпаган сөстөримди ого айдып, письмо бичип отурым... Эмди ол письмоны аткарып ијеле, санаам жарык, бойым седең, городтын оромыла басып барадырым. Ол кыс письмомнын каруузын берер. Бичибезе? Јок, јок... Ненин учун дезе јас келип жат, јас келип жат...

Мен городымнын оромыла басып отурым. Санаанзам, анда кайда

да ичкери, а кайда — билбезим, та кем де мени сагып јат, эмди ле эмди, удабастан ла көрүнип келер, «нөкөрм, мен сени сагыгам» деп. удура базар...

Јас келип јат... Јас келип јат.

2. ЈАС... АВТОВОҚЗАЛ... СЕН...

Көзиңгим кайра ачык. Алдымда — јас... автовокзал... Санаам-да — сен...

Јаска да не болзын, јажарып ла јат, јиниттерине карузып, олорды эркеледип ле јат...

Автовокзалга да не болзын, күүлеп ле јат, рейстерин јарлап ла јат, улузы кыймырап-субурылып ла јат...

А сеге де... Сеге кандый — билбезим... Онын да учун меге кунукчыл табарды, тушташпазыстың белгезин, ортобыста јолдордың узагың эзетти, сен керегинде кожондоор болдым, узун-узун кожон баштап алдым — учына једип болорым ба, көдүрүп болорым ба?...

Бу кожондо — бистин баштап ла туштажып танышканыс — јол, экинчи јолукканыс, — јол, оной калганчы тушташканыс — јол... Јол... Јол... Төртинчизи болбос: сенде нөкөр бар Оройтып, сондоп калтырым.

Кайкамчылу, бисти салым үч катап јууктадарда, бир куучындашпадыс, бир сестиртпедис сүүнчилү, өктөм јиниттер ортодо. Је тымык-тымык ондошконыс-билишкеннис. Мен бурулу, эр болгон адында сеге базып барала, энгле түжүп, сени бийеге кычырап эмезе «мында эрикчелдү, чыгып, соодонын базып жүрели» деер керек болгон. Ырыс-ту энир чүрче ле божоп, јиниттер тарап-таркай бергендер. Сен база — өскө городың дөбөн. Мен сеге сыйлайтан көк-таманды да үспей, сени-ле кожо угатан күүктың үнин де укпай, јагыскаң артып калгам.

Үч жыл өткөн... Сагыбаган аразында јолыс ойто ло бириккен. Ол энир ойто ло тымык элес эдип калды.

Чыдажып болбой, сеге «нөкөрм-нөкөрм» деген сөстөрлү письмо-самара бичидим. Каруузы келди. Сүүнгеним коркыш... Соок чырайым эриген, каткыргам, кокурлагам, эбиреде ончозын кайкаткам, сонуркаткам. Сен ачыгынча-чынынча «менде нөкөр бар» деп бичиген. Түнген ле ырысту болгом.

Самараңды алган күн конверт садып алар деп, автовокзалга барала, анда... сени көргөм. Мен сени кайкап, узак туруп калгам. Сениң көстөрүң меге нениң де учун кунукчылду деп билдирген... Анайтканча, үстиндеги буфеттен колында лимонад-суузын тудунган, бир јинт сеге базып келеле, коштой отуруп, сени эрке кучактай алган. Мен ары да, бери де эмес манжаарып турала, сеге јууктап, «Јакшы

ба?» деп, колым сунгам. Көстөрис туштажа берген... Јиит бис јаар кайкап көргөн. Колымды сенин колыңнан айрыр күүним чек келбей барган. Санаамда сениле (калганчы ла катап!) жакшылажып алала, колымды түргөн алып, түргөн чыгып жүре бергем.

Эмди мен ойто ло жаныскан. Јаткан јерим, айла, качашкан чылап, автовокзалдын јанында. Сананбайын да дезем, сананып ийедим сени. Је бодобо, жүрүмимде чөккөндим, арыдым деп! Бир нөкөрим айткан:

...Сок јангыс сүүш
Јолында туштаар.
Бажынды бийик тут,
Нөкөрим, бу тушта...

...Алдымда — јас... автовокзал... Санаамда — сен...

3. ЈАС ӨДҮП КАЛДЫ...

Элес этти, өдүп калды јас, кыска-кыска јас... Билбедим, көрбөдим јасты. Күс те келери узак бедн... Јанымда сен јок то.

Је бу ла городтын оромдорында јир-каткыда, ырысту жүргөн јииттер, кыстар јас өдүп калганын кайдан сессин база, көкиген, көөрөгөн! Айса, јастырып турум эмеш пе, айса, мен ле чилеп ок, та кем де, меге таныш эмес јиит, јастың араайынан, билдиртпезинен сала бергенин сезип калган, мен ле чилеп ок, карануйда чыгып, амыр-токуналу агып јаткан Улалу сууны јараттай јанысканзырап калган басып жүргөн, мен ле чилеп ок...

Мен ол јиитке араай јууктай басып барар эдим, бир де сөс айтпай, колымды онын ийинне араай салып алар эдим. Ол салактадып алган бажын көдүрүп, мен јаар көрбайсын. Мен онын жүзинен ончозып-ончозып кычырып ийер эдим, а ол дезе ийининен менин колымды да албай, байагы көрүп турган јери јаар баштанбайсын. Онон бис суунын јарадына јымжак отура берерис. Узак-узак отураарыс. Сууның јангыс аай шолыртын, талортолой сынып, сууга энгилеп калган јаш талдын кунукчылду кожоңын тындап... Таң атканча. Онон, чочый бергендий, тура жүгүрүп, эки јара ишке мендеерис. Кожо иштеп турган нөкөрлөростен кунукчылысты терен јажырып, омок-седен болорго албадарыс. Је иш божоп, энгир кире ле берзе, экү ол энчилү јарадыска мендеерис.

...Эйе, јас өдүп калтыр...

ПОЭЗИЯ

Байрам СУРКАШЕВ

«ЭЗЕНДИК» ДЕП ПОЭМАДАН АЛГАН УЗУК

Эзендиктин ичинде
Жиремейди кем билбес:
Эчки сагал ээгинде,
Уйде отурып энчикпес.
Катан бойы тойзок,
Көстөринде тирү чок.

— Желбегени жок ай бар ба?
Жиремейи жок куда бар ба? —
деп,

Кайда ла куда дегежин
Качан да тура калбайтан,
Jeерен ады желгежин,
Jедижип кижн албайтан.

Эдиске үни угулып,
Эне Алтайды эбирген.
Ат үстине согулып,
Арајандап жүретен.
Артынчакта белкенчек
Куртап калатан чек.

Канча өзөкти эбирип
Кандый тойдо болбогон.
Караколды да тибирип,
Кары да болзо тойлогон.
Кандый шулмус кижн эт,
Каранынан карый берт.

Карган Жиремей айлында
Каңзазын тартып отурат.
Чайлу айагы алдында

Каран нени сананат?
Көстин чогындый уулдарын
Сананат па карын?

Эжиктен кирзе, жардак,
Сыргалжыдый төрт уул бар:
Jaан Упсый Jети-Jододон
Эределү эр деп айдар.
Күдрей чек чечеркек,
Күндлей, Күдүр кеберкек.

Жиремей отурат унчукпай,
Топшуурын да тудунбайт,
Jaан Упсый ла Күдүр
Бүгүн жууга атанар,
Санаазын кудай бүдүр,
Салымын канайып сананар.

— Телекейге чак түшкен,
Кандый кату өйлөр.
Совет жанды жоголтор деп,
Сананган эмтир өштүлөр —
деп,

Ичинде сананып отурганча,
Бөдөк үйн арбанганча
Айылга кирип келди.
— Сен барып јаткан

балдарынды
Сананып туруң ба? — дейт.
Коркушту буурзак болорыңда
Не отурын эмди? — дейт.
Ал-камык балдарды

Сен чыдаткан бедин? — дейт.
Ак малдын кийининен
Сен баскан бедин? — дейт.
Ада јаштаң бери
Аракылап жүрген сен — дейт.
Ары чык кедери,
Аамай-тулей неме — дейт.

Албаты-јон уулдарынгы
Акту күүннинен үдеп јат,
Атанып јаткан улуска
Амбарда арба үлеп јат.
Оны барып экел—дейт.
Азык эдетем мен — дейт.
Кол көдүрип неме этпес
Корондузын мынын — дейт.

Јиремей өрөкөн чыдашпай
Удура база унчугат:
— Бүгүнче сен табыштанбай
Болорун ба? — деп ајдат.
— Келиндерин кайда барды,
Келип олор не албады?

— Јайым суунын ол јанында,
Качан келер деп турун,
Койлоп жүре берген болбой.
Јарганат келдин таң алдында
Уул бала тапкан отуры,
Бу јүүле берген болбой — деп,
Бөдөк удура арбапат.

— Бүгүн көзимди јумбадым,
Түннө ондо туруштым.
Јарганат коомойтып браадым
деп,
Кыйгырарда кудай болушты.
Кинин Койкый буулады,
Адын Эркин деп адады.

— Адазы јууга баратканда,
Ат адабай канайдар.
Јарганат деп бараксанның

Шыралаганын не деп ајдар.
Арайдан ла калды,
Арчын јытадып айралдым.

Күдүрге кече тайгадан
Элчи ийген деп ајдат.
Јаан Упсый Јети-Јододон
Ат бедиреп барган дейт.
Түн де болзо түшсин деген,
Ачыды ба бистин чеген?

Аракы да азар керек,
Арбаны капшай бар экел.
Эм тургуза үлегелек,
Күндөй-эшке кирип кел.
Тодул, Чугул болужар болгон,
Олор түндө кожо конгон.

Эмди ончозы чуркуражар,
Ого канайып чыдажайын,
Бала-барказы ыйлажар,
Оны канайып сананайын.
Конур, Қожон кыстарын
Болушкай эди, оогош,
Эди-сөөгим сыстайып,
Эдирей бердим бош.

Бөдөк үйдө бөкөңдөп,
Баштык көктөп бөс јыртат.
Акту боны манзаарат.
Ары-бери элбегдеп,
Одын јарып, от салат,
Отура түжүп, аш куурат.

Эзендиктин улустары
Өбире бүгүн шакпырады.
Амбардан аш-тус алып,
Аракы-чеген аскылады.
Алты кижі јууга атанар,
Аш-курсакты кем кысканар.

Председатель Салам
Метрей деп уулын ээчиткен
Јиремей-эшке келди.

— Тайга узак, качан келер,
Сакыбай аттарды ээртегер—
деп,

Салам араай унчукты.

Анан-мынаг үн чыкты:

— Кудай-калак, сақыгар,
Кижн калас астыгар.

Жарганат балазын таап алган,
Жайдын түжине канайткан,
Эмдигенче келбес,
Айылдап бараткан эмес,
Жууга бараткан улусты
Бачымдатпагар деп айдышты.

Финский жууда болгонун,
Салам куучындап отурат.
Соокко канайып тонгонун
— Фашисттерди жегерис,
Берлинге де жедерис — деп,
Айдып бойы каткырат.

— Сталин куучын айткан,
Оштүни жегерис — деген.
Эмдигенче кайткан,
Неместер Киевте келген.
Онын кийнин кем билер,
Сталинге ле иженер — дейт.

— Канду жууга барган улус,
Катап ойто келер бе?
Карган-тижен артар турус,
Оштү бого жедер бе? — деп,
Жиремей араай унчугат,
Жыракызын колго алат.

Эгир-түнде тайгадан
Күдүр келет калангы,
Ээр кажына тайанып
Кожондоп турат ай жангы.

— Алтын үйген шынырап
Ак боро желген Алтайым,
Акту бойым эм ырап,
Атана берзем, санайын.

Күмүш үйген шынырап,
Күрен тай желген Алтайым.
Амыргы үни жынырап,
Артып калзан, санайын.

Анча-мынча болбоды
Адройдын оозы көрүнди.
Ала тайын камчылап,
Агойдын оозын ол өтти.
Ат үйгени шыгырайт,
Күдүрдин үни жынырайт:

— Герман жууга барала,
Кемибис сөөгин салгай не?
Кежим сынду Алтайга
Кемибис ойто жангай не?

Канду жууга барала,
Канчабыс сөөгин салгай не?
Камчы сынду Алтайга
Канчабыс ойто жангай не?

Күдүр чакыга түжеле,
Адынын ээрин албады.
Айлына ол киреле,
Алган үйинен сурады:
— Атана берди бе улустар,
Адым арыды, канайдар?

— Жок, жангы ла атанбаган
деген.

Сени сакийт дешкилеген.
Оттын жанында жарма бар
Анан бойын уруп ич.
Удабай ла атангылаар болор,
Анда сенин ич
Кийимдеринг таарда,
Азык-түлүк база анда — деп,
Жажу үниле Жарганат унчугат,
Жаактарыла жаш агат.
Күдүр жанына бас келет,
Кабайда балазын көдүрөт:
— Ады кем?
— Эркин.

— Күндлей, Күдрей кайда?

— Бу жаныста жаан айылда.

— Упсый акам?

— База анда — деп,

Мыжылдайт Жарганат
бараксан.

— База кемдер бараткан?

— Жакы, Карман, Күзме, Кузук,
Жаан Упсый ла сен.

Күдүр көбөштө жармадан сузуп;
— Мындый болор деп кем билген,
Тайга жаар да барбас эдим,
Тайылгалар өлгөн — деди.

— Жагыс мен бараткан эмезим,
Жакшы жүрзө, жанкелбей.
Жанып ойто келбезем,

Жагыска арттым дебей,
Уулымды жакшы чылат — деп,
Күдүр араай унчугат.

Ай бийиктеп чыгарда,
Атана берди алты эр.
Куйушкандары шыныражарда,
Кунугып калды Алтай жер.
Содон айылдар арт калды,
Сондоп эрлер жүр калды.

Жарым жылдын бажында
Жаан Упсыйдын похороназы келди.
Москванын алдында
Шыркалады өлгөн дешти.
Күндүлей, Күдрей база барган,
Жиремей бойы жада калган.

Бронтой БЕДЮРОВ

БИС ТАРТЫЛГАН ЭРИНЕ

Тартылат казах талага,
Тартылат кыргыз тууларга,
Тартылат туркмен чөлдөргө,
Тартылат узбек көбөнгө,
Каткак таджик — бакчага,
Кара-калпак — ак малга,
Кату уйгур — Кашгарга,
Капшуун дунган — маалага.
А бис тартылар эрине
Ады кандый ол эди?
Эл-Алтай кижилер көксине
Ээлеген төри жок беди!
Акыр, нажым, бис не тым,
Айса болзо, бис те тын, —
Агын-көгин ачалык,
Аайына мынын чыгалык.

...Калыктар аскаан жес казан —
Кайнайт, шуулайт Туркестан.
А мен угужып-билижип,
Алтайдан түшкөн жаш кижилер,
Орто Азия ортозыла,
Озогон жолдор ордыла.
Асфальтталган оромыла
Омок базып алтайдым,
Ажыктайдым, тындайдым:
Согонолу солун ашты
Солдоп-олдоп сонуркажып,
Сооро-маара чайнайдым;
Озоложып жаанды-жашты,
Оны-мыны амзайдым, —
Ончозын ла «ашайдым»
Озогонун сезерге,

Ойгорлыгын эзеерге,
Бир киндигин билерге,
Бистен чыккан дежерде...
(Акыр, најым, бис те тың,
Андый болзо, бис не тым?
Агын-көгин ачалык,
Аайына мынын чыгалык).
Алатау тамырын
Алыныптыр Алтайдан.
Аму-Дарья агынын
Айдап чыктыр Каңгайдан.
Куба чолдин түбинен
Куйулып келтир Кара-Кум.
Улу стене төзинен
Уружып келтир уйгурым.
Опту таджик сөзиле
Об то суубыс тамырлу.
Алтай жердин киниле
Ак-Буркан жаңы колбулу.
(А бис бедреген эрјине
Ады кандый эди не?
Эл-Алтай кижі көксинде
Ээлеген кудай жок ине!)
..Танышкан улус тамырлу,
Табышкан уктар амырлу.
Коштой бзүм башталат,

Колбулузы јарталат.
Колыныжып укталат,
Бой-бойына тартылат.
Чын!
Алтай да кижі кудайлу —
Айлу-күндү Алтайлу.
Тартылат алтай Алтайга —
Ташту-агашту кабайга;
Јер-суузынын јерине, —
Јебрен киндик элине;
Көк тенгери түбине —
Көс-Көрүмнин чын ээзине.
Алтайыс барда, чын ээзине.
Алтайыс барда, бойыс бар.
Ордыбыс барда, очок бар.
О, бисте де бар ине
Кажы ла калык аңылу,
Кажы ла калык башкалу.
Је аңыланыш, аңдыш јок,
Је башкаланыш, базыш јок
Калыктар бисте карындаш,
Кажы ла тил, јан јараш.
Камык уктар бирлик, нак,
Качан бисте кара, ак
Каралашпас јанга мак:
Качандык турзын Совет јан!

Гүзел ЕЛЕМОВА

КӨӨРКИЙИМ КЕЛЕР

Көөркийим келер кожондоп,
Аргымак адына минеле,
Јүзим изиир селт эдип,
Унин танып ийеле.

Эликтен јенгил секирип,
Эжиктен мен чыгарым,
Бастыра бойым јаркындап,
Эрке ого көрөрим.

Көөркийим адын камчылап,
Оноң ары мантадар,
Кожоны онын ыраакта
Омок-сеген угулар.

КАРАГОЛ-БАЖЫ

Кок ынаарда тууларга,
Күмүш карлу Карагол-Бажына
Бажырып жүретем
Мен санаамда.
Мөңкү башту ол тайга
Көпөгөш-көпөгөш ынаар ажыра
Амадудый көрүнөтөн
Мөге ыраакта.

Жүткиген жүрегим
Ого удур.
Көргөн көстөрүм
Ынаарда тууларга..
Карагол-Бажы — ыйык туу
Агару ынаарда.
Кычырар бийик амаду
Мени жажына.

* * *

Тенериде, телкем тенериде
Эки жылдыс нмдежет түндерде.
Эбире чолмондор ортодо
Түнгейи жок олоор экүге.

Тенериде тушташ болбой жат —
Жылдыска жылдыс жолукпай жат!».

Каткырат шокчыл салкынак:
«Ортолоры олоордун ыраак!»
Кыйгырат эки жылдыска:
«Жолугуп болбозоор качан да!»

Эски, кааза айылда
Эр кожондойт айдында:
«Эки туунун бажы эмес
Эзен жүрзе, жолукпай,

«Ортогордо улу кардын жолу —
Ундын салыгар бой-бойоорды!

Айры туунун бажы эмес
Амыр жүрзе, бирикпей» —
Салым шокчыл салкынды
Эрдин жүрегин ченеп көргөй...

УУЛДЫН КОЖОНЫ

Ай кеберлү кысты мен
Ай ашканча сагыным,
Аң көстөрүн аяктап,
Ай ашканча турарым.

Тенериде жылдысты
Тудуп сего берерим,
Теннен жангыс ырысты
Улежип сениле жүрерим.

Көстөрүңди сен жумба —
Жаактарыңда көлөткө,
Көстөрүңди сен жумба—
Кирбиктерин көжөгө.

Көстөрүңгө көргөмдө,
Жиит жүрегим ойноп жат,
Көстөрүңгө каразам,
Изү сүүжим тыгып жат.

* * *

Улустар толо тура болзо,
Алтай журтта той болзо,
Той болзо кайдар,
Кайдар!

Колыңнан келип алган болзом,
Чике көрүп айткан болзом:
«Жакшы ба?» — деп,
«Жакшы ба?..» — деп.

Чыкту тўнде чыгала
Јўре берген болзос —
Балкашту јолло,
Јолло. Қатап!

Јаашту, кўренг кўс болзо,
Јаштар алышкан той болзо,
Той болзо кайдар,
Алтайыста!

* * *

Кар учат — јенил јун, јенил јун,
Кыс јўрегим, не сыстадын?
Кар айланат — ак јун, ак јун
Кайттым бўгўн, не кунуктым?

Айса болзо, кар айланып,
Ак-јарыкты бўркеген бўгўн,
Айдын тўнде јўрегим алган
Ару сўўжим эмди божогон?

Энемниг кўстўрин эске алзам,
Эрикчел ўтпўйт, эригет јўрегим.
Эрке најымнын куучынын тыгдазам,
Эн кўксим — нени јылыйттым?

Андый болзо, кар учуп,
Алтай ўстин бўркезин,
Ак шуурганду кышкы јоткон,
Айланып мени кўм бўгўн!

СЕНИГ ЈЕРИНДЕ, МЕНИГ ЈЕРИМДЕ

Сениг јеринде эрте тагда
Райхон чечектейт кўнўнг ле.
Сениг јеринде узун јайда
Райхоннын јыдыла кей толо...

Сен кунуккан, сен оорыган,
Та нени де кўп сананган.
Јеримди эске алынып,
Успекчиндий мен кайылгам.

Кўзи эрте бу ороондо
Кўндерди тоолоп карыкканыс,
Кўзинг јараш Кўзўйкедий сен,
А мен Байандый — је сўўш болбос...

«Мен јокк јеримде райхон чечектейт» — деп,
Кўмўштий кожонгын чўмдеген.
«Тууларда эмди јылкы киштейт» — деп,
Ўлгерим мениг башталган.

Сениг јеринде кўнўнг ле тагда
Райхон чечектейт кўнге удур
Арчын јытту тууларда дезе,
Јылкылар киштежет кўски тагда...

ДРАМАТУРГИЯ

Василий БАДАКИН

КАРМАНЫНЫҢ КАЛЫҢЫНА КӨРҮП...

(Интермедия).

Жыргал туранын ичин сибирип, сүрөөнн печкенин алды дөбөн жууйт. Бодый кирди

Бодый (*сүрөөгө көрүп*). Эм болбосто бу бистин печкенин алды торт момойный жама боло берген туру ине. (*Жыргалдын колынан сибиргини аларга.*) Кажы берет, күчин жетпей турган болзо, бозогоны бозогоны ажыра мен сибирип салайын.

Жыргал (*колын туура эдип*). Тийбе, көөркий, тийбе! Бүгүнчө сүрөө анда жатканынан не де болбос. Жаан улус кел жадарда, кайткан кижин сүрөө-кирин бозогоны ажырат?

Бодый (*кайкап*). Кандый жаан улус кел жатканын ме-е айдып турун, Жыргал? Бажым ооруп турарда, терелер жууп жүрөтөн. Жыман нөкөрүм кел жаткан болзо, кайдар...

Жыргал. Жыманагын эмес, кудаларыс куда экелгилеп жат.

Бодый (столдын жанына отуруп, чай ичерге жаткан кижин). Кудаларыс?! Куда-а? Кандый куда? Түжинди куучындап турун ба, энези?

Жыргал (*орындарды жазап*). Түжинди? Эмдеги уйкудан ойгонбоон кижин сен болгодыйын. адазы! (*Эки колын мыкынданып.*) Бис не, жаан улус па? Оскө улус ончозы ла келин-кечкиндү, күйү-ү-мадалу... Бүгүнкү ары бис экү де андый болорыс ла.

Бодый (*чайдан ичип*). Кижин оос ло бар дейле, төгөтөбөдөн абыра чылап не калыраар неме, Жыргал? (Каткырып.) Эм болбосто куда кел жат деп, кейлен келтирин...

Жыргал. Койнынга отургузала, чайладып отуратан. Мазыйттын кача бергенин билбей отурун ба, айла ичинде аракы ичеринди санан, сүүн отурун ба, адазы?

Бодый. Мазыйттын кача берген?! Кижиге барарга бу Мазыйттын жажы качан једе берди?

Жыргал (*сүйүнчилү*). Койнында отурала, чай ичетен. Балан — бирме жашту, көөркий. (*Көргүзүп.*) Мен де мында алып жүргөн кижин

ундыбай жадым (*Каткырып.*) Эрге бербей мыны, карыганча койнын-да отургызарга ба? Аппарган кижн (*эргегин көргүзип*) мындый! Жаңы машиналу, беш жылкылу, чочколорын тоолоп то албазын... «Кассадагы акчазы жарапканга да жедер» деп, жаңы ла Капыш айдала, чыкты.

Бодый (*туруп. чыдашпай*). Мындый бай бу кем? Бистин Алтайдын кижизи бе?

Жыргал. Бистин, бистин Алтайдын кижизи! Таппастын уулу.

Бодый. Бөкө?! (*Сананып.*) Мен көрбөм, мында сүүнөр ле неме жок, Жыргал. Бөкөн менен он ло жашка кичинеке. Акыр, бу Мазыйттан канча жашка жаан? Он үч пе?

Жыргал. Эйе, он үч. Жааны да кайтсын, түнөй ле бистер слерден озо карыйтан эмейис. Менин ичине жарабай турган неме — Бөкөннүн өскүс балдары. Мазыйт бойы бала, балдардын кир-сарып, боксидигин канай жунар?

Бодый. Сары-Кыстын балдарын кече ле жаңы энези келип апарды. Бөкө детдомго беретем деерде, кайын энези болбоон эмтир.

Жыргал. Андый болзо, санааркаар неме жок. Бөкөгө, арга-чакту эрге барганына сүүнөр керек.

Тышкары улустын куучыны. Кемнин де омок үни: «Иампанды торт суу чылап ичетен кижн турган эт, жаан кызына бир беш шилди шаар болбой.»

(*Көзөктөн көрүп.*) Темит-эштин жанында кел жатлары. (*Каткырып.*) Беш шил? Ха, ха, ха! Беш кайырчак деген болзон, кайкал, жүрек чочыш болор эт.

Бодый (*эдер-тудар немезин таппай*). Мындый түрген качач ортозына жеткилеп келт? Эмди кыра сүрүп канай бартан?

Жыргал. Куда кел жадарда, кандый кыра, көөркий? Жазу кызын баалу ба, айла совхозтын кыразы ба?

Бодый. Ишке мен үч күн чыкпадым. «Бүгүн ишке чыкпазан, тырактырдан сурулатан турун» деп, бу жаңы ла Тестекпей айтты.

Жыргал. Бу Тестекпейде кыс жок по? Кыстары айылга толтыра эмес беди? Же куда ичер тушта бис сенин коркушту Тестекпейингди айттырып келбей. Эки чөөчөйдөн өдөр дийдин бе, оозы жымжай бербей (*Сананып.*) Акыр, мынаар бу Олурдын кызы качарда, канча айылга куда түшкен дешкилеген эди, адазы?

Бодый. Одус алты. (*Бажын тудунып, көзөктөн көрүп*). Баш торт жарыларга туру...

Жыргал. Олурдын куда түжүрткен кезик айылдарынын экелген жөөжөлөри абрага батпай, аптамабилду келген эт. Бис Олурдан уйаба? Төртөн айылга түжүртпезем, мен Жыргал болбозым.

Бодый (*бажын тудунала, ары-бери базып*). Андый көп төрөөн бисте кайдан келген, энези?! Тен, тодошторыңды тоолой до, кергилде-

рингди керий де түжүртсен, бистин төрөөндөрис төртөнгө жетпес. Иштенкей ле Момый бистин төрөөндөристи беш сабарларындый билер эмей.

Жыргал. Билери билип ле турзын. Билбези база бар эмей. Жаан кызым, жажу Мазыйттым качарда, Олурдан да адак салбазым ла канайтса да куда түжүрткедий төртөн айылды табарым. Тойго барган улус ар-жөбжөни аптамабилье эмес, тырактырла апарар эдерим.

Бодый. Оозым ла бар, тилимде сөөк жок ло дейле эш керек жок неме айтпазанг, энези. Тегинжарыларга турган баш сенин куучын-талыга торт ойыларга туру.

Жыргал. Мен төгүн неме айтпай турум. Ак-чегин ле айдып жадым. Жаңыс шаалтай эки кайырчак шампан ла кайырчак чай шаабазам, көрүп ал. Жараплан алып ийетен акчала бүткүл магазинди де коштоп, экелбей.

Бодый (*кулактарын туй тудуп*). Эмеш араай айтсанг, энези, куучынын суу олжоно угул турган болор. Улус укса, уйат болбозын...

Жыргал. Уйаларга бис не — уур эткенис не? Кандый бала ол эки кайырчак шампанга, кайырчак индийский чайга турбас? Көпсингилезе, баламды ойто экелип бергилегей.

Бодый (*каткырып*). Төбөзин ойо чокыдала, экелтирип алзанг, кийинде оны кандый «пөтүк» эш эдетен?

Жыргал (*укпай*). Канай ла тоолозом. Кан-Алтайды эбирип туруп жуузам, төрөөндөрис жирме бештег зшпзйт.

Бодый (*коркып*). Жирме беш кижн бисте кайдаг келетен? Бу бойыгла улусты Алтайдын ичиле штан-чамча жок бастыратан кижн эмтиринг. Жыргал? Жаан-жаан улустарга ла түжүртсе болбой. Алыпчынын энезин тоолодын ба?

Жыргал (*колын мергеден*). Алыпчынын энезин? Же ол карган согумды...

Бодый. Алыпчыга база түжүртер керек.

Жыргал. Алыпчы ла энези тойго база нени экелер болор дийдинг? Жаан ла болзо, бир палачензе тудунган келгилегей. Бат, Каала ла Топыйды кудаладарыс. Быларды тоолоп салгам. Былар экү ас ла сал эки-үч шил кабак, улустын көзине көрүнөр жаан неме экелгилеер. Каалага куда түжүртип ийзег, көкигенине жаңы садып алган «бел-казын» да экелерден айабас.

Бодый (*ачынып*). Сен улустын жааныла, төрөөннинг жуугыла кудалатпай, кармандарынын калыгына көрүп, куда түжүртерге турган кижн турунг ине?

Жыргал. Бис не улустаг башка улус па? Улус канайда эдиң жат — бис база анайда ок. Укпадаг ба, бооро Толтойдын ортон кызы качарда, председатель болуп турган жеенинег бери кудалатты. Чын

жуук жеенине Эмилге түжүртпесен. Эмил нени экелтен эди — Толтой оны билген ине...

Бодый (*каткырып*). Бир ле болгон бу жаңы көчүп келген уп-равляющийдин айылына база кудалаткадыйыг, энези. Айса кече ма-газиннен алган холожылнигин база экелер.

Лыргал. Оны тоолоп салгам. Онын үйининг сөөгү тодош. Меге эже кижиге туру. Олорго бир үч-төрт катап түшсин деер керек. Айса стенилерге толтыра илген кебистерининг бир-бирүзүн экелер.

Бодый. Ой, ой, бу сен төрт арчис турун не, энези!

Лыргал. Коркыба, көбүркий, арчизинген де артпазым ла. Жаан кызыстыг тойына эки-үч тырактыр жөбжө барза, кандый мак, кандый куучын болор.

Бодый (*каткырып*). Же төртөн айыл табылды ба, энези?

Лыргал. Коркыба, жөн айдарга жетире таап саларым. (*Көзжө-төж көрүп*.) Кудаларыс кел ле жат, түшкилезин ле. Керек болзо, куда түжүртетен улусту төртөннөн до колти табарым...

КАМДУ ЛА ДЕЗЕ...

(Интермедия)

Эртең тура. Армакчы тудыган Байрам ары-бери аяктап, жолды төмөн базат. Онын алты жанында мендеп, газр жүктөнгөн Карман жүгүрөт. Ол терлеген, түр-ген тынып, улай ла кайра көрүп, арыган жүгүрөт.

Байрам (*Карманга көрүп, кыйгырат*). Э-э-эй, уул, мындын таңла кайдаар жүгүрүп браадын?! Бөрүгө сүрдүртип отурын ба? (*Каткырат*.)

Карман (*чочыганына тура түжүп*). А-а, не-е?

Байрам (*Кармандоо мендеп*). Кайдаар жүгүрүп браадын дедим.

Карман (*колын төмөн цулап*). Уй кижилер. Атту. Жайдак...

Байрам (*кайкап*). Кандый үй кижилер?! Жылаңаш па?

Карман. Жо-ок... (*жаңыс жерде баскындап, жаан тынып*.) Же нени айдарга — түргөн айдаар. Мен мендеп турум.

Байрам (*таарга көргүзүп*). Бу таарда не, уул? (*Таарды тударга*.)

Карман (*түргөн таарды ырадып, колтугынын алдына сугуп*). Бор-ботко...

Байрам. Бор-ботко? Айса мыны не туттурбай турун? Мен сени алтын сугуп алган дезем...

Карман. Алтын? Мендий кижиге алтынды канай көдүрөт? Уур неме деди не оноорды. (*Ичкери базат*.)

Байрам (*Карманнын жекинен тудуп*). Турзан, уул! Тең, неме сураарга болбос кайткан?

Карман (*чиренип*). Слерле калыражар деп туруп, үй кижилер једип келер, таары-суула јара тарта берер јокпеди. (*Јекин ушта со-гуп.*) Бүдүн тужаарда, божодоор, өгөөн!

Байрам. Сен менн согорго бо, күчүк? Ненин учун?

Карман. Ишке брааткан кижини тудуп турганаарда.

Байрам (*каткырып*). Төң алдында кандый бар, уул? Сен кижинин адын сойып салала, картазына брааткан болдың?

Карман (*токтой түйүп*). Мен слердин адаарды сойгом бо?!

(*Байрамнын бажын ажыра көрүп.*) Анда кел јат.

Байрам (*түргөн кайра көрүп*). Кайда? (*Көрүп таппайт*). Бойы клееди бе?

Карман. Јайдак үй кижилер...

Байрам. Менин адымла ба? Олор нени минген? Укпадың ба?

Карман. Угардан, арайдан ычкынып келдим. Таар-суруумла кожо камдуузын арай үзе тартпат. (*Айдынып ийгенин билип, коркыган.*) Кандый камду? Бор-боткомды эмей... Мен неме дедим, өрбөкөн?

Байрам (*мени де сезип*). «Шабылунын үй кижилери бастыразы ыанда камду блашкылап јат» дедим.

Карман (*айдар немезин таппай*). Мен андый түш көргөм, оны куучындап турум ошкош...

Байрам. Андый да болгой, Карман. Кажы кодорзон, көрөк, айса ийттин терези. Камдуга түнгей ийттер база бар...

Карман. Ийттин терези?! Јок-јок, камду, бойым көргөм, бойым карыштагам. Сегис карыш... Ой-ой, айдынып ийтирим. (*Ары-бери көрүп.*) Бир ле болгон көргүзейин, калак, тынду кижиге айтпагар, өрбөкөн? Магазин ачылза ла, болуштон карманаарда болор.

Байрам. Кодор, кодор, көрбөк.

Карман (*таарын кодорып, камдуны чыгарып койнына сугат. Кийругын эдегинин алдынан көргүзөт.*) Камду эмтир бе?

Байрам (*тудуп көрүп*). Эйе, камду эмтир. Кемнен алган?

Карман. Саалду орустан.

Байрам. Канчага?

Карман. Төрт жүс.

Байрам. Төрт жүс?! Је, акыр, көөрөбөзөн, уул.

Карман (*өрө көрүп*). Ак быркан көрүп туру.

Байрам. Төрт жүс — бир уйдын баазы, билерин бе, уул?

Карман. Билерим. Је камду бистин јерде буттын алдында оролып јатканын кем көргөн? Мун да дезе, албай кайда барарга тураар?

Байрам. Бойын садып алган болзон, үй улуска не сүрдүртип турган?

К а р м а н. Саалду орус төрт лө камду экелген, аларга барган улус төртөпгө једер. Атту да, машиналу да, јойу да баргандары бар.

Б а й р а м. Сен јойу барган ба?

К а р м а н. Эје. Ол мени билер. Мен аннын мүүзин берер болгом, меге артыргызып салган.

Б а й р а м. Аннын мүүзи? Кургак па?

К а р м а н. Кургадып салган канду мүүс. Јүс салкойго бодоп алды, үч јүс акказын бердим. (*Ичкери көрүп.*), Калак, селесебеттин председатели келип јат! (*Камдуны таарга түргөн сугуп, оозын буулайт.*)

Б а й р а м (*каткырып*). Менен коркыбазында, јестеннен не коркып туруң, уул?

К а р м а н. Слер кем? Милиция ба?

Б а й р а м. Јок, милиция эмес, је общественный егерь.

К а р м а н (*таарын ычкынып, бажын тудунып*). Э-эх, јирме бөлјн кезеле, одустан садатан амаду кайда...

БИЧИИЧЕНИНГ ЈОЛ - ЈОРУГЫНАНГ

Аржан АДАРОВ

НАЈЫЛЫКТЫНҢ ӨЧПӨС ОДЫНЫНҢ ЈЫЛУЗЫ

Мен Якутияда экинчи катап болдым. Баштап 1973 жылда, жайгыда, оноң былтыр, октябрь айдың учында. Якуттар бойын саха деп адап жадылар. Саха дегени алтайлап јака дегени болгодый. Јака јердин улузы эмезе элбек јердин јаказында, учында јаткан улус. Бистин тилисте «ј» олордың тилинде «с». Алтайлап «јака» олордо «саха», «јок» олордо «сок», «јайлу» олордо «сайлык», «јылкы» олордо «сылкы». Јарлу ученылардың айтканыла болзо, саха калыктын тили јебрен түрк тилдердин бирүзи болуп јат. Алтай тили база түрк тилден тазылданып өзүп келгенин бис јакшы билерис. Је олор, саха најылар, түрген эрмектенгенде мен нени де ондоп болбой јадым, табыду айтканда тоолу сөстөрдү ондоп ийедим. А кажы ла сөсти чокумдап, лаптап айтса ончозы јарт.

1973 жылда жайгыда Якутияда алтай литератураның онкүндүги өткөн. Ол тушта күни ашпас изүү јай турган. Јажыл кайыңдардың, каргайлардың бүрлери јылу салкынга шылыражып, чанкыр конко-чечектер энилгилеп турган. Јалбагынын јаанынан улам јараттары көрүнбес улу Лена, саха тилиле Олөнө суу табылу јайканып, элкем тундра ажыра Тошту тегиске бойынын екпиндү толкуларын апарып јаткан. Бисти, ыраак Алтайдан келген бичинчилерди, саха калык, онын бичинчилери, сүрекеј јылу уткыганы качан да санаабыстан чыкпас. Јарлу советский поэт Семен Петрович Данилов, Моисей Дмитриевич Ефимов, Владимир Михайлович Күнниг Урастыров, Иван Егорович Федосеев, Софрон Петрович Данилов Туулу Алтайдың литературазыла якут калыкты таныштылары јанынан јаан иштер өткүргендер ле эмди де өткүрип жадылар.

Алтай бичинчилердин произведениелерин саха тилине көчүрип, журналдарга, газеттерге јарлап, алдынан јуунты эдиң чыгарганы јарамыкту эмес пе? Анайда ок партиянын обкомынын, Министрлердин Советинин, Верховный Советинин, Верховный Советтин каруулу ишчилери бу онкүндүкте эрчимдү турушканы бисти алтай калык деп тоогоны, карындаштык күүндерин көргүскени санаабыстан качан да

чыкпас. Райкомдордун, райисполкомдордун ишчилери литература-нын керегин туура керек деп бодобой, оны жөмөжөрине ле ондооры-на күчсизбей турганын көрөргө кандай жакшы. Мынан бис саха ка-лыктын литературасы өзүп турганын, он мундар тоолу улустун жүре-гине жуук болгонун, башкараачы ишчилер онын өзүмнне жакшы сал-тарын жетирип турганын билип алганыс. Литература жангыс ла бичин-чилердин кереги эмес, а бастыра жоннын кереги боло бергенде ого-орө өзүп, учуп чыгарга ийде-күч, канат берилип жат. Канат элбек ле ийделү болгондо, ол жангыс ла төрөл тегеризиле учар эмес, анайда ок карындаштык ончо калыктардын поэзиянын элкем учы жок теге-ризиле учар аргалу.

Ол тушта илү жай. Түштин узуну бирме үч час. Күн бир ле часка ажып жат. Чурапчынын чагкыр көлдөри, койу бүрлөрлү байбак кай-ындар, жажыл жалаңда жиргилип айланган бийиктер. Жылу куучындар. Најыларыстын кайкамчылу жараш, элкем кожондоры. Владимир Ми-хайловичтин олонхону, якут калыктын кай чөрчөгүн, кожондоп айт-кан жоон, өткүн үни. Тегерик көлди эбире жайыла түшкөн жалаңла аттар жарышканы. Жангыс колло көдүрүп болбос чорсон дейтен содон аяктарда кымыс. Якутскты бис түндүкте турган город деп бодо-гоныс. Ле бу город республиканын тал ортозында туруп жат. Онон Түн-дүк тошту тегиске жетире турбовинтовой самолетло үч жарым часка учар керек. Якутия сүрекей жаан республика. Онын бир району, тем-дектезе, Устьинский район, бистин областтан одус мун квадратный километрге жаан.

Алтай ла якут литературалардын ортозында најылык колбулар үзүлбей, там жаранып өзүп турганына бис ончобыс сүүнип жалдыбыс. Бис бой-бойыстан үрсөнип, бой-бойыбыстын једимдериске сүүнип жү-ргенис жарамыкту керек болуп жат. Октябрь айдын 19 күнинде Якутия-нын бичинчилеринин Союзынын тогузынчы съезди өттн. Бу съезде, айылчылар болуп, Киргизиядан Түменбай Байыков, Башкириядан Јаныбай Хамматов турушкан. Анайда ок Москвадан, РСФСР-дин бичинчилеринин Союзынын Правленнезинин качызы Николай Шун-дик турушкан.

Съездти жарлу якут писатель Владимир Михайлович Күнниң Урастыроп ачты. Ол бойынн кыска куучынында партиянын ла баш-карунын чылаазыны жок јетирип турган ажарузынын шылтаузында са-ха калыктын литературасы там жаранып өзүп турганы керегинде, рес-публиканын экономика, культура жаннаан бийик једимдери керегин-де айтты. Онон «Тургуза өйдүн некеלתези ле якут литература» деп докладты Якутиянын бичинчилеринин Союзынын правленнезинин председатели, РСФСР-дин А. М. Горькийдин адыла адалган сый-нын лауреады, жарлу советский поэт Семен Петрович Данилов этти.

«Ол бойының докладында якут литератураның ончо жанрларында бар једимдерди ле једикпестерди темдектеди. Калганчы ӊйлӊрдӊ кепке базылып чыккан произведениелерге ајару этти. Советский Союзтын карындаштык литератураларының ортозында якут литература анча-дала калганчы јылдарда эрчимдӊ ӊзӊп алынып, текшинсоюзный элементтерге чыгып келгени керегинде јарлу якут писательдердин произведениелери орус ла оной до ӊскӊ тилдерге ле ӊскӊ до ороондордын калыктарының тилдерине кӊчӊрилип, кепке базылып турганы керегинде докладчик айтты. Ончо жанрлар ортозында драматический жанр бойының ӊзӊминде сондоп турганы керегинде нӊкӊр Данилов анылу темдектейт. Мындай ок једикпес бисте бар болуп турганын мен эске алындым»

Съездтин ижи эрчимдӊ ле кӊп керектӊ куучындарлу, шӊӊлтелерлӊ ӊткӊнин јарадып уктым. Съезде обкомның качызы нӊкӊр Прокопьев куучын айткан. Анайда ок бир канча бичинчилер, критиктер, литературоведтер, общественный ишчилер куучындагандар. Олордын куучындарында бой-бойын кырмакташ, бир кижини ӊйинен ӊткӊре макташ емезе јабарлаш јок болгону, литератураны ӊскӊрер, бар једикпестерди ӊмӊ-јӊмӊлӊ јоголтор деген тӊп шӊӊлтелер јайа тартып турганы меге сӊрекеј јарады. Кажы ла куучын айдаачы бойының куучының терен сананып, белетеп алганы јарт кӊрӊнип јат.

Якутияның бичинчилеринин организациязы беженнен артык СССР-дин бичинчилеринин Союзының члендеринен туруп јат. Ле бичинчилердин тогузынчы съездинин ижинде ончо творческий интеллигенция: журналисттер, саха тилдин ле литератураның ӊредӊчилери, ученылар, критиктер; партийный ле советский ишчилер, студенттер, јаны бичип баштап турган улустар, олонхочылар турушканы база сӊрекеј јакшы болгодый. Съездтин залында тӊрт јӊске шыдар улус отурган. Литература јаныс ла бичинилердин кереги эмес, текши эл-јонның кереги болуп турганы мынан јарт кӊрӊнип јат.

Съездтин кийинде саха бичини наҥыларыс бистен — кыргыз поэт Тӊменбай Байзаковтон ло менен сурадылар «Айылчылар саха јеринин кажы талазын кӊрӊр кӊӊни бар?» «Тӊндӊк теҥисти кӊрӊргӊ турубыс» — деп, сананбай да айдып ийдибис. Якутскта тыҥ соок эмес болгон. Керек дезе кар терлеп кайылып турган. Кенете тыҥ сооктор боло берер деп сананбадыс та. Якутияның бичинчилеринин тогузынчы съезди азыйгы ла башкараачыларды ӊйто тудуп алган. Семен Петрович Данилов Якутияның бичинчилеринин Союзының правлениезинин председатели, Моисей Дмитриевич Ефимов ло Владимир Михайлович Кӊннӊг Урастыров оның заместительдери болуп тудулган. Моисей Дмитриевич сӊрекеј эрчимдӊ кизи эттир. Оны эбире иш-торт ло кайнап јат. Ол кӊлӊмзиренип айтты: «Айылчылардын кӊӊни

— агару күүн. Тошту тенгисти көрөргө турган болзогор, Устьянский районго барыгар. Слерле кожо јиит поэт Николай Егорович Винокуров барар. Је сооктон, јотконнон коркыбай туругар ба? Јол база јенил эмес. Уч жарым частын туркунына учар керек». «Алдырбас. Албаты јаткан јер ине ол» — дештибис. Эртезинде учуп ийдибис. «АН-24» танмалу самолет эки час учуп јат Баштапкы токтош Верхожанский районнынг төс јери Батагај, онон ары бүдүм жарым часка учуп, Депутатский деп јерге јеттибис. Бу Устьянский районнынг төс јери эмитир. Соок, јирме беш градус. Чала сиркиреп турубыс. Бисти райкомнын качызы Яблонский ле райисполкомнын председателинин заместители Золотарев уткыдылар. Депутатский деп јурт эбире бийик эмес кырларлу тундра јерде турган эмитир. Мында беленгир, алтын казып јадылар. Тын агаштар кижининг сынынан эмеш ле бийик, ак кыруга ла карга бастырып салган туруп јадылар. Эбире ак, ээн, соок. Тошту тенгиске јетире эки јүс бежен беристе. Бис бу јуртта горняктарла, автобазанын ишчилериле, школдын үренчиктериле тушташтыбыс. Эки конуп бисти «кукурузник» дейтен эки кат канаттарлу самолет тундранын соок теңеризине көдүрүп чыкты Бис тундүк-күнбадыш јаар учуп јадыбыс. Бир частын бажында «Сайлык», алтайлан айтса, «јайлык» деп јерге түштүбис. Бу совхозтын төс јери. Совхозто 15 мунг ак кийиктер ле 7 јүс жылкы мал бар дешти. Анайда ок бу јердин улузы балыктап, андап јадылар. Соок тыгып јат. Бисти совхозтын парторганизациязынын качызы Николай Егорович Слепцов ло јурт Советтинг исполкомынын председатели Прокопий Николаевич Николаев уткыдылар. Бу күн орто үредүлү школдо, онон эңирде культуранын туразында жылу туштажулар өтти. Бис үлгерлер кычырып, јер-алтайыс керегинде куучындап турдыбыс. Түменбай Байзаков Киргизия керегинде, Киргизия ла Якутия ортозында јебреннен бери колбулар керегинде куучындаган. Якут Максим Кирилович Амосов Киргизский ССР-ди төзбөринде эрчимдү турушканы керегинде, ол Киргизиянын компартиязынын Төс Комитедининг баштапкы качызы болгоны керегинде нөкөр Байзаков јилбүлү немелер айткан.

Бу соок јер. Јернинг кыртыжы јирме, одус сантиметрден төмөн кайылбас, тон. Је улузы јалакај, јүректери изү. Совхозтын кичинек гостиницанын печкезинде от күйлөп күйүп јат. Бисти ак-кийиктин эдиле јонуп салган тон балыкла күндүлөп турдылар. Мында саха, алтай, орус, кыргыз тилдерле кожондор јынтырап јат. Парткомнын качызы Николай Егорович те, јуртисполкомнын председатели Прокопий Николаевич те ачык-јарык, куучынчы, бойынын ижин јакшы билер улус эмитир. Якут, чынынча айтса, саха улустын кожонгы башкирлердин кожонгына сүрекеј түнөј эмитир. Кыргыз, алтай, саха тилдердин тазылы јангыс. Кыргыз ла алтай тил сүрекеј јуук. Онын учун

Түмөнбай сүре ле кокурлап жат. «Николай Егорович, сен «үт» деп айтпай «сүт» деп айт, «олур» дебей «отур» де. Сен бистинг жебрен тлибисти үребе». Николай Егорович Винокуров — бисти баштап жүрген иит киж, жагыс ла каткырып жат. Эртезинде ойгонып келер болзо, соок одус градус. Районнын төс јеринде, Депутатскийде, аэропорт јабык. Анда сооктын туманы тура берген. База бир кун конорго келишти. Тошту теңиске једип болбозыбыс јарт. Мында шуурган башталза эмезе тыг сооктор болуп, туман тура берзе, аэропорттор он, он беш куннинг туркунына јабылу туруп јат. Калак, киж мында туйукталып калгай. Самолет, вертолет учпаза, иеле де барып болбозыг. Јол јок. Машиналар жагыс ла тыг сооктордын кийнинде, тундраныг састары, көлдөри калыг тошло јабынып ийзе жүрер. Якутска аккийк миип барзан, эки айдын бажында једеринг. Телефон јок. Рацияла куучындажып јадылар.

Бис вертолетло Куйга-Оозы деп јерге учтыбыс. Оног бисти та нениг де учун Чебурашка деп адаган јенгилчек, элкем самолет Верхоянский районнын төс јерине, Батагайга јетирди. Улус мында одус, төртөн градус соокты неге де бодобой јадылар. Кышкыда бежен, алтан градус сооктор туруп јат. Николай Винокуровтын айтканыла болзо, кей торт ло шылырап, шыгырап турар. Батагайдан бис «АН-24» танмалу самолетко отуруп, Якутск јаар учун ийдибис. Аэропорттордын ишчилери меге сүрекей јараган. Јалакай, кыйгы-кышкы јок. Кижге киж бүдүп јат.

Ыраак түндүк. Тошту теңистинг јаказы. Је кайда да болзо, јалакай, керсү, болушчанг, најылык советский улус јуртап турганы кандый јакшы. Олор төс јерден келген улусты материктен келген улус деп айдып јадылар. Озо баштап мен мыны кайкап уккам. Нениг учун мынайда айдып јадылар? Бу тундра да болзо, база материк ине, ортолык эмес. Оног сананып көрзөм, олордын мынайда айдар учуры бар. Јол јок. Эбире теңис ошкош учы јок тундраныг көлдөри, састары, ак карлу тайгалары. Кажы ла јурт ортолык ошкош. Онын учун олор бойлорын ортолыкта јаткандый бодойтон болгодый. Јаскыда, јайгыда, күскиде жагыс ла кейле, суулу јерде суула жүрер јол бар. Оскө јол јок. Жагыс ла кыштын корон соокторында кышкы јолдор ачылып јат.

Вертолетло эмезе јаан эмес самолетло учуп браатсанг, алдында — соокко шыгыраган учы-куйузы јок ак элкемдер. Бу тундра. Уни јок ак тымык.

Бис Якутска учуп келдибис. Оног мында јаткан кару најыларисла, јакшынак, јайалталу бичинчилерле јакшылажып алала, эртезинде кажыбыс ла төрөл јериске јанып ийдибис.

КӨЧҮРИШТЕР

Николай УРСУН

САХА КИЖИ

Корон соокту чагаан айда
Коркып отурбайт саха айлында.
Очокто одын омок жалбыра
Күн изидер күндү жайыста.

Кочкор айдың калапту соогында
Кожонун чойот саха жалаңда:
«Жабыл торко жайым келер,
Жараш чечек жанымда эңилер».

Изү жайда саха киж
Тошту соок кымыс ичер.
Серүүн күстүн келерин сакуп,
Өлөн чабар, ижин эдер.

Изү жайда саха киж
Кыштын корон соогын билер
Изү жайда суузап жүрзе,
Тошту соок суудан ичер.

ТЕНЕРИНИНҮУУЛЫ

Јаштан ала балдар мени
Јаантайын андып айдатан,
«Тенеринин уулы» деп,
Тенгештер айдатан.
Бу сөстөрдүн учурын
Ондоп болбой жүрөтөм.
Каарып айткан сөстөргө
Кандый да учур бербейтөм.
Је бир катап энемнен
«Адам кем?» деп сурагам.
«Тенериден сен түшкөн» — деп,
Энем эрикчил каткырган.
Сан башка улустар,

Сананып мен туратам.
Уйалбай кемнен сурайтам.
Тенериден киж бұдер бе?
Је эр кемине једеле,
Айылду, балдарлу бололо,
Мен ончозын ондодым,
Кокурлап бұгүн айдадым:
Мындый чанкыр тенериден,
Мындый ару тенериден
Мындый жарык тенериден
Күүнзеген јерге түш келгем.
Мында кандый уят бар?
Оморкойтон учурым бар!

КОСТОР

Сенин көстөрүңдө карыкчал — ол меге шыра,
 Жүрегимниң сыстап, оорып турганын.
 Сенин кичинең колун менин колымда
 Олжодо кушкаштый тыркырап турганын.

Алаканым жапа туттым. Учуп бар.
 Бойунуңуң жүрүмүңгө көөркий жүргейиң.
 А мен? Сенин жылу жеринге барарым ба?
 Айс тоштор кайылза келеринди сакырым ба?

Же сен кайыгы жок, кеме чилеп,
 Агыла кожо барып ла жадын.
 Мен кумакту жаратта артып калдым.
 Буру жыгынан, көөркий, кыйналадым.

ТОРӨЛИМ КЕРЕГИНДЕ

Мен бу жерде энеден чыккам,
 Ташла кату, тошло, карла ару.
 Элкемдерле чанакта мантааткам,
 Эригет улус, сен кайла, жылу?
 Мында күстин соок салкынынан
 Жастың жаркынду күнине жетире
 Биске, саха улуска,
 Жеңил эмес, слер билереер бе?
 Пабылык күүндү келген кижини
 Күндү-күрееде уткып жат.
 Улустың жүректери жылузынан
 Ар-бүткен де жылып жат.
 Бирүзи бийик туралар көдүрөт,
 Экинчиси асфальтла жол жабат,
 Качан да кайылбас жер жөндирип,
 Калапту соок багып жат.
 Улуска жылу, жарык болзын деп,
 Жүрүмүңдү де мен берер эдим.
 Же үлгерден өскө слерге мен,
 Улус, бүгүн нени берерим?

КАНАТТУ АК-КИЙИКТЕР

Күнди өткүрө түндүк жаар мантадып,
Уүремди мен бойыма жуук тудадым.
Онын жүрегинин согулганын тындап,
Ак-кийиктерле учуртып браадым.

Олорды боро туман курчап,
Тенеринин бозомтык жарыгы базырат.
Түндүк Тенистин үстиле мантаган
Туйгактар табыжы кожондый угулат.

Бу не, менин түш жерим бе?
Айса амадуум, мен билбезим.
Төрөлим, канатту ак-кийиктер чилеп,
Бойына кычырат, жарт сезедим.

Атту барадым, оноң жойу базадым
Жаан ажунун чичкечек жолыла,
Жалаңнын серүүнине тынадым,
Күннүн изүүзине жылынадым,
Булуттар эжип ойнойдым.

Олордын жеңилчек көлөткөлөри
Жажыл жалаңла жылыжат.
Тонмок суулар тыйрындап,
Агаштар аразыла агып жат.

Сары адару араай кыгылдап,
Көк чечектен көмүлүп, жем алат.
Томуртка агашты токулдадып,
Оноң та нени де тыңдалайт.

Онын торкыраган табыжы
Кайкамчылу санаага экелет.
Жебрен тилиле агаштар
Эрмектенгендий кенете билдирет.

Ол табышты мен угала,
Жалбыракка эриндеримле тийедим,
Кижинин жалакай кылыгын
Агажым айса сезедин?

Жол төмөндөйт, жабыста
Элкем ле тымык жаландар.
Ажунун бийик бажынан
Көстөрине ончозы ачылар.

Кайда да анда чанкыр ыш,
Арыш күреген жаландар.
Ол учуп брааткан кандый куш?
Суу жаар жүгүрөт уулчактар

Кумакту жараттарга мендейдим,
Алаканыма сууны сузадым.
Уулчактарга оңон курчадып,
Улусту жерге барадым.

Өлөн чабыны. Чылаган улус,
Алтынзымак чай ичедим.
Улустын жылу куучыны өткүрө.
Уйуктай бергеним билбейдим.

Олордын кайкамчылу үндери
Куштар үндериле биригет.
Жердин бирлик улу кожонгы
Каныма шингип, түжелет.

Ондо күннин жылу жаркыны,
Бышкан арыштын шымырты,
Темирдин өткүн шыгырты.
Адарунун алтын кыгырты
Чечектер үстинде айланат.

Моисей ЕФИМОВ

КЫШ

Кандый да калапту соок болзо,
Кайран кыжым түңей ле жараш.
Ийнелердий курч мөңүн карлар
Кейде айланза кайкамчыл, жараш.

Бийик күрттердин ары жанынан
Туралар чаңкыр ыштарла тынат.
Карагай агаштын койу бүринде
Кар кайылбай узак ла жадат.

Кардан эдилген жакылар кийип,
Кайран агаштарым кайдаар ол барат?
Жолдоры жакалай, кырларды ажыра
Жолдорун таппай туруп оло калат.

Жаан карлар, шуургандар өткүрө,
Жаска жетире оло туратан эмитир.
Корон сооктордо эмиктнй шыгырап,
Кулундарга шургантып кыштайтан эмитир.

Түндүктин кышкы журуктарын
Түш жеримдий сүүнип көрөдим.
Төрөл жеримди сүүген сүүжимнен
Туманды, жылуны мен сезедим.

Слер де бистин түндүк таланы
Сүүген көстөрлө сүүнип көрзөгөр.
Жүрүмнинг жаражын билеригер,
Кыш түгенер, жас келер, жас келер!

ЧОРОННЫҢ КЕЕЛЕРИ

Айлыма менин нажыларым келгенде,
Ашту столымды тургузып ла ийедим.
Адалардан келген чорон-чөбчөйгө
Ак кымыстан уруп ла ийедим.

Чорон—чөбчөйисти кееlep жазаган
Чоокыр журуктарды слер көригер.
Сөс жогынан күүнис айдылган
Сүрлү чийүлерди, нажылар, билеригер.

Ондо жебрен жоныстын кожоңы
Ойгор журукчы колыла бичиген.
Ады жок, же агару, ару санаалу
Ак-жарыкта көп улус жүрген.

Жүрүп чийүлерди лаптап көрзөн,
Жалы жайылган аттар көрүнер.

Ак карда чананын изи
Алтын кырларды ажа ла берер.

Учы көрүнбес агаштар өткүрө
Өлөнө суубыс агып ла браадар,
Онын түрген агынын жакалай
Жылым кайалар унчукпай турар.

Лаптап көригер, лаптап тындагар,
Ыраак жылдардын шымырты угулар,
Чорон-чөөчөй туткан колыгар,
Сообос жылуны сезип ол калар.

Кеелеп кезилген кеен журуктар,
Кечеги күндерди жартап ок турар.
Кайкамчылу эжик кайра ачылып,
Канча чактардын чырайы көрүнөр.

Оноң кайчынын кайы угулар,
Жебрен өйлөр керегинде ол айдар,
Кыстың кайкалду жаңары шыңгыраар,
Чактардан чактарга алып ол чыгар.

Өскө журукчы, өскө өйдүн кижизин
Өскө журукты чоронго, байла, жураар:
Чагылганду түндүк теңерини,
Жылдыстарга учкан кайкалду керепти.

Антендер чарыптызы, сунган крандар,
Виллюйде ГЭС-тин тоозы жок отторы
Бүгүңги күннинг чоронунда журалар,
Бистин жүрүмис керегинде айдар.

Кеелеп кезилген озогы журуктарды
Кем лаптап жазап кычырар,
Ол өйлөрс күүнин билер,
Келер өйлөрдүн кегезин сезер.

Өлөнө-суу элкемдерди өткүрө
Жарык ла эрчимдү агып ла жатсын.
Агаштан эткен чорон-чөөчөйисти
Мөңкүлик кеелер жажына курчазын.

ЭСКЕ АЛЫНГАНЫ

Откөн бйдө сүүжим айылчыдый там ла ас келет,
 Јаш јылдарым, кожонду бйлорим там ла ырай берет.
 Је табынча койылып брааткан бүрүнкий тымыкта
 Эске алыныш јарыгы кенете јалт эдет.

Чабыштынын элбек ару јалангы меге көрүнет.
 Олбн јабынчылу јапаш, ўстинде изў кўн кўйет.
 Чалгычылар тегерније отурып чайлап јат,
 Кандый да кыс окпобрп, куучын айдып јат.

Кем кылайып, кем коркып, кыс јаар көрөт,
 Кем де томон көрүп, олбн јулуп отурат.
 А јиит уулдар кажы ла сбсти учуш бажынанг тудуп,
 Јалтанбас кыстын куучынын кайкап уккулайт.

Мен ол тушта јашта, ол кысла таныш та болгом.
 Онын јаркынна јарыдып, јаражынын олјозына
 алдыргам
 Эмди пезин оны јажыар? Мен оны јажытту сүүгем,
 Је ол јажыдымды ого айдып чек болбогом.

Айла ол мыны бойы да сезип јүретен болгодын,
 Јагыс ла сүүш ого эскининг јанжыккан јагы.
 Мен оны уккам, је јүрегим сагыжымнанг ийделў
 болгондо,
 Ол шыраданг кем айрыыр, кем аргадап алатан эди?

Ол качап да кожондобойтон сүүштин јажык
 кожондорын,
 Телекейдин ончо кўўлерин, ончо јанарларын
 Революциянын кўўзи, «Интернационалдын» шынгырты
 Јылдар бткўре кўкўрттий кўзўреп, ого солыйтан.

Ыраган јылдардын карануйы, јотконы бткўре
 Ондо мен бойымнын эски изиме базала кенете,

Мен ол жажыл жаланга, жайга једип барган јүредим,
Ырмыз јок жылыма, ырыска күйүп, сүүнип көрөдим

Менин жүрегимди ол ару, агару ой өртөди,
Мен эмди жажырбай кемге де ак-чек айдарым:
Тегиндү эмес бис үйебисле оморкоп жүредибис,
Биз тирүде, тирү жүреристе качан да оморкоп жүрерис.

АЙЫСЫТ

Мында, ыраак, тымык, серүүн талада
Өлөңдөр араай шылырты аразында,
Туйма дейтен јерим јанында
Түжелет меге эрке жарык — Айы.

Айысыт — ол жарыктын, јакшынын кудайы
Күулгазыны жарыкла тегериден түшти.
Јардына јастын јалбырагы јапшынып
Јаныма көөркий једип ле келди.

Ол јаш кайыңдый коо ло јараш
Јалакай көрүжи јерди јарыдат,
Качанын качан да көрбөгөн дө болзом,
Каруузыган жүрегиме түңгей ле танылат.

Мен түндүк таланын омок уулы,
Тошту, алтынду јерлердин уулы.
Айы јаражынын олјозына алдырдым,
Он тиземе чөгөдөп, отурып калдым.

Озодо өбөкөм чилеп сурайдым:
«Кайкал эт! Јан јажына тургус
Ак-јарыкта јаткан улус,
Чын ла, сүүжи башкарыңзын, о Айым!»

Оноң ойто ло тыныш алынып,
Кудайымнан база бир неме сурайдым:
«Кару менин көөркий эжимди
Карыбас эт, кайран кудайым!

Бойым буурайып карыйын, кайдалык!
Јаңыс ла сеге мен јайнап айдадым:
Јүрүмди, сүүгенимди мен алкайын,
Тирү сөс сыйла, Айым — кудайым!»

Мында ыраак, тымык, серүүн талада,
Олбндөр араай шымырты аразында,
Туйма дейтен јерим јанында
Түжелет меге эрке, јарык — Айы.

Кубулгазынду кудај ол бала
Күлүмзиренип ыраган деп сезилет.
Онын тулундары јаркынду јарыганы,
Сананзам, эмдиге ле меге көрүнет.

Иван ФЕДОСЕЕВ

ТАМЧЫ СУУ

Алаканча јалбыракта	Көдүрерге болужат.
Бир тамчы суу	Оноң Тошту
Суркурап, араайын	Тениске кирип,
Јерге төгүлет.	Тошторды тошторго,
Ондый ок тамчылар	Күзүреде согот,
Бириге түжүп,	Таштар оодылат,
Суучак болуп,	Булуттар карарат.
Кожондой бергилейт.	Мен — тамчы
Ол ло тамчы	Је калыгымла кожо
Эмди Лена — сууда	Мен — талай.
Тенкейген керепти	

КӨКТӨШТӨР

Чур-чуманак кожондорын чөйип,
Чубажып кайдаар да көктөштөр учат
Сары таңнан энирге јетире,
Сандырап, сүўнип, та нени айдыжат.
Койу карлу куйун да айланза,
Кожоны олордын качан да түгенбес.
Кайран јастын келип јатканын
Канайып олордын јүреги сеспес!
Көктөштөрдиги кожонгына сүўнип,
Көгөрип јазым једип ле келер.
Күн там ла јерди изидип,
Күўнзеген јасты јериме экелер.

ТОШТУ ТЕНГИС

Күүлеген Тошту тенгизим,
Күн алдында сен жалтыра
Көк толкунга эрке жайкап,
Көңкөрө мени таштаба.

Сен кайнайдың, айланадың
Амыр деп неме билбейдин.
Толкуларыңды айдайдың
Кайдаар, кайдаар, тенгизим?

Көк тумандар өткүрө,
Керептер кайда да огураат.
Улгерлерим сен чилеп,
Көксимде менинг анданат.

ГЕОЛОГ

Жайдын изүзине күйүп,
Кар үстинде отко жылынып,
Ол нени бедреген?
Жерди неге өрүмдеген?

Же онын колында
Та кандый да таш.
Көзинде онын сүйүчүннүн,
Сыга баскан жаш.

Онын жаан алаканында
Бүткүл город туруп жат.
Оромдор, туралар, заводтор
Мынаг ла башталат.

Эркемен ПАЛКИН

НАЖЫЛЫК — БИСТИН ЖЕНУБИС

(Литература нажылыгы — калыктар нажылыгы)

Албатылардын нажылыгы, олордын таныжып, билижетени чактар туркунына улудаг улу керектердин бирүзи болгон. Анчадала бистин бйдө, бистинг ороондо албатылар нажылыгы учуры да, колбулары да

аайынча эн бийик ле көрүмжилү жерде туруп, бастыра жанынан өзүп, бүгүнгү күнниң кеен жараш жүрүмү боло берди.

Бичинчилер калык-жондордун нажылыгын элбедиң, байыдып, жарандыраарында жаантайын баштапкы жерде туруп жат. Олордун өтк-жүректен чыккан ак-чек сөзи, жүрүмгө элбеде көргөни, бүгүнгү ле эртенги жүрүмди там жарандыраары учун амадаганы албатылар нажылыгы өзбөринө жаан ийде-күч берет.

Туулу Алтайдын бичинчилеринин организациясында жылбүлү сыйлар бар, олорды карындаштык республикалардын, областтардын бичинчилери экелген, бистин нажыларыс кичинекей те темдек ажыра болзо, областта жаткан калык-жонго, онын өзүмине, культуразынын јединине, бүгүнгү күнине бойынын уткуулын, ак-чек күүнзегенин јетирерге кичеенген. Олор алтай албатынын өткөң јолын билерге јилбиркейт, Туулу Алтайдын бүгүнгү јадын-жүрүмин, ийде-күчин көрөргө күүнзөйт. Поликарп Ефимович Шабатин бистин областтын, анчадала онын бүгүнгү өзүмин јетире билер улустын бирүзи. Өскө калык-жоннын јадын-жүрүмин, ижи-тожын, бүгүнгү ле эртенги күнин ондоорго жаан күүн-санаа, ак-чек, ару жүрек керек. Олор јокко не де болбос, өскө жүрүмди жаңыс јаман да жанынан көрүп калары күч эмес. Поликарп Ефимовичтин јалакайы, шыраңкайы жаантайын иле Ого ончозы солун. Ол биске Тарас Шевченконын «Кобзарь» деп бичигин бойынын паспортиндей табыштырган. Ол украин литературанын элчизин болуп келген.

Литературалардын колбулары албатылардын нажылыгы чокум ишчилер ажыра, олордын билгени, кичеенгени ажыра өзүп, жаранып жат. Поликарп Ефимович бистин крайда ла областта эки-үч катап жүргөн. Калганчысында 1974 жылда бир бөлүк бичинчилерди баштап, ол Кош-Агашка јетире јоруктаган. Бистин областтын бүгүнгү јадын-жүрүмин, улузы керегинде П. Шабатин бойынын эки бичигинде («Катап ла јолдо», «Чуйдын трагыла») акту күүнинен айдып, Туулу Алтайды Украинанын миллиондор тоолу калык-жоныла таныштырган.

Бүгүн алтай литературанын нажылары көп, олор-күнчыгышта ла күнбадышта, күнтүндүкте ле күнтүштүкте. Туулу Алтайдын бичинчилери алтай литературанын күндерин Украинада эки катап өткүргөн баштапкызы јетен јылдардын башталарында Донбасста, экинчизин былтыр Киев ле Львов городтордо ла областтарда болгон, бу иште Поликарп Ефимовичтин ийде-күчи, санаа-күүни, билери, ондооры көп тузаланылган. Алтай литературанын ачык-јарык нажызы жаантайын биске кожо болгон. Ол бисти аэропортто уткыган, аэропортто үй-дешкен.

П. Шабатин — украин бичинчилердин Союзынын секретарнадынын качыларынын бирүзи, алдында көп јылдардын туркунына Ук-

райна республиканың Министрлерининг Сөведине иштеген. Алтай кычыраачылар П. Шабатиннинг басняларыла таныш, онын јакшынак произведениелери поэттинг төрөл јеринде элбек јарлу.

Ак-чек эткен иш, јүрген јүрүм, качан да болзо, јүрекке кару. Андый иш ле јүрүм ажыра кижі көпти билип ле көп ийде-күч алынып јат. Поликарп Ефимовичти сананып, ол кандый да ару кижі деп бойымда јилбүлү айдадым. Кезик улус эл-јон ортодо элбек јарлу ла болорго, кандый бир иш эдип, оны ла өрө көдүрерине торт билинбей калар, ол учун нени де байлабас, карамдабас. Олор улусты «ылгап» билер: кемди јабыс та көрөринен јана болбос, кемди јааныркадарын да ундыбас. Андый улус калык-јон ортодо ас, је кандый ла иште кезикте учурап јат. Украина јеринде өткөн он күн ончолорыстын өзөк-јүрегисте јылу ла јарык артып калган. Поликарп Ефимовичтинг иштенип, јүгүрип турганын көрүп, бис сүйүнип турадыс: ол өнөтийин јаан ат-чуу да истебей јат, је бойынын ижин кижі сүйүнер эдип ак-чек бүдүрип јүрет. Чын ат-нере кижиге мындый иш, јүрүм ажыра келер

А Украинанын ады-чуузы, магы болуп калган Тарас Шевченко-го, Леся Украинкага, Иван Фронкого ло онон до өскө бичинчилерге, Ада-Төрөл учун Улу јууда калапту тартышкандарга ла өскө дө улу керектерге ле улустарга учурлалган памятниктердин алдына чечектер салганыста, улус толып калган залдарда куучын айтканыста, колхозчыларла тушташканыста эмезе үредүзи учун јакшы темдектерлү табельдерин ле чечектер тудунып алып, бисти уткып турган үренчиктерди көргөнисте, бу ончо иштин јакшы ла бийик кеминде тӱзӱлгӱнин кайкап ла ичисте темдектеп турадыс. Атанар алдында обкомдордо биске грамоталар ла сыйлар берер тужында, Львовтын ла Киевтин бичинчилерининг организацияларында туштажулар болордо, бис слерден иштеерге үренерис деп акту күүнистен айтканыс

Узун сынду, јаантайын эрү чырайлу, кокурлу сӱстү таныжыбыс ла најыбыс, алтай айылчыларына јаантайын не ле де болзо, јакшы эдип ийерге кичсенип турган. Ол бисти украин бичинчи Владимир Гжицкийдин сӱбгине апарып, чечек салдырган, писатель одус жылдарда слердин јереерде болгон, Туулу Алтай керегинде «Кара көл» деп јакшынак роман бичиген, ол украин тилле канча катап чыккан деп, бисти сүүндирип ле санандырып турат.

Ол бисти акту күүнинен айлына кычырган. Оны озолодо темдектеп, белетеп алган болуптыр. Ол тушта Поликарп Ефимовичти база бир јанынан көрдибис: ол бала-барказы ортозында јакшынак ла тоомјылу ада, айыл-јурт јайаган тазыл-тамыр. Јалакай ла тӱп эшпӱкӱри Клавдия Николаевна айылчыларын акту күүнинен күндүлөп, ижи, балдары керегинде куучындап, слердин кайкамчылу јереерди бир катап көргөн болзом деп сүүнчилү айдат.

Эртезинде бис ойто ло јолдо, туштажуларда. Поликарп Ефимович јуулган улуска Туулу Алтай керегинде сўрекей јакшы куучыдап берет, бистинг область керегинде онын билбези, темдектебегени, таппаганы јок. Туулу Алтайды бистен артык билетен эмтир! — деп, акту кўўнистен кокурлап турадыс.

Кажы ла кун эртен тура Поликарп Ефимович бисти изў уткып. Алтайский крайдын бичиичилерининг делегациязы керегинде газеттерде бичилгенин, фотожуруктар салынганын сўўичилў темдектеп кўргўзет. Бойыгарла кожо апарыгар деп јакыйт. Атанып јанар алдыста ол биске кўп значоктор берип айтты:

— Јеригерге једип барала, оны Туулу Алтайдын бичиичилерине, украин бичиичилерди слердин јереерде јакшы уткыган нўкўрлўргў, најыларга ўлегер. Ол ўнўтийин бистинг најылыгыска, слердин литературагардын Украинада ўткўн јакшынак ўнкўндўгине учурлап белетелген темдек.

Арыыр-чылаарын билбес, ижи-тожин јаантайын сыр-јўгўрўкле, јаан кўўн-санаала бўдўрип јўрер Поликарп Ефимович канча јашту не деп, ого туштаган ла кижы, байла, сонуркай берер.

— Эзенде менин јаан байрамым! — деп, ол былтыр июнь айда кокурлап, каткырып турган.

Быыл 9 мартта Полнкарп Ефимович 60 јашту болды.

Удабас алтай тилле П. Шабатиннин «Чуйдын јолыла» деп бичиги чыгар. Ол Поликарп Ефимовичке сўўичи, украин ле алтай литературалардын најылыгына база бир једим болзын.

БАСНЯЛАР

Поликарп ШАБАТНИН

ПОМИДОР ЛО КУЗУК

Кызыл жаакту Помидор
күчүркенет, мактанат:
— Кадык мен! — деп кыйгырат.
Жажыл мөштө өскөн кузукка
Жамыркап көрөт ол узактан...

— Сен тобого, чып-чырчык —
дейт, —

Сен капшыйа карыган — дейт, —
Оору-жоболго сен бастырган,
Отко күйгендий сен какшаган!..
Элек-элек — дейт, — элек-элек,
Э-э, жайлазын, кандый эрмек!..

Ак-жарыктын алдына сен
Айдары жок уятка түштин,
Кузук.

Меге көрзөн, меге көрзөн,
Мен кандый, мен жараш,
мен кызыл!

Удабас ла, Кузук, сен өлбөринг,
А мен, Помидор, өзбөрим!..

Кузуктын өлүмин сакып,
Помидор күнүн ле мактанат.
Көпөгөш мөштө көк салкын..
Көөрөббй Кузук бүрде жайканат.
Je бир ле көрөйин дезе,
Мааладагы тестек Помидор
Мактанарын ундып койтыр.
Калак ла де, канайдар
канайдар,

Карды онын жарылган,
Как куру шылбыйган..
Шылбыйган, шылбыйгала
кайылган,
Кайылала, кайдаар да чек
жыйыган!

Баснянын учуры мындай:
Су-кадыгынла сен мактанба,
Салымыннын учын ундыба!

КИЖИ БОЙЫ ЛА ОНЫҢ САНААЗЫ

Түкү, түкү — түмен чактардан
бери

Тиру ле жайым шүүлтени
туйуктап.

Түрмелеп ле оны тумалап,
Тудуш ла каандар туй турган,
Тужактап тударга умзанган.

Жайым Шүүлтеге жай бербеске
Жазалду кижендер эдилген,
Канча чиймүлөр чиймелген,
Карануй оролор казылган,
Бууйтан буулар жазалган,
Бутка илжирме сугулган...

Каандар бойлорын көдүрүп,
Кара-Жонды каралап,
Кандый төгүн таппаган эди,
Кандый оро каспаган эди...
Же жайым Шүүлтенин канадын
Каандар кезип болбогон.
Күлү тудунган «күлүктөр»
Күчсинип бойлоры божогон.
Баснянын учуры:
Каандар жайымды тузактап
болбой...

Кара жерге бойлоры көмүлгөн,
Канатту Шүүлте кайда да
токтобой...
Канча чактарды өдүп келген...

АРСЛАН ЛА АЙУ

Агаш аразында агын суудан
Айу келди ичерге.
Айыктап турза, одоштой туудан
Арслан түшти ол ло жерге.

Атрак жалду Арслан өрөккөйлө
Айу жолугуп, кериже бердилер.
Айуны көрүп, Арслан өркөйлө,
Айткан сөзи мындый эмир:

— Мен каан!—деп, Арслан
аркырайт.

— Жок, мен! — деп, Айу алгырат.
Арсланнын жалдары

атырайыжып,
— Агынды озо ичерин!—деди.

Айунын тиштери тарсылдажып,
— Жок! — деп, жол жайлабады.
Сөс-сөскө киришпей,

Сөгүжип-керижип турала,
Согужып оло баштады.
Күрөң Айу туруп чыгала,

«Күч» этире јудруктап ийди.
Арслан арсак тырмактарыла,
Айунын түгүн жула тарты.

Агаш аразы аркырап јат,
Айландыра телкемдер анданып
турат.

Арсыланнын атырак жалы
жулунап.

Айунын күрөң түгн чачылат...

Кајажат оло, тебижет,
Кату, јаман тудужат.
Каралажат, керижет,
Каны-јинин төгүжет...

Бир ле билинип келгежин,
Бой-бойына көргөжин,
Божоорго јеткенин билдилер,
Бош отура түштилер...

А калын агаштар баш сайын
Каргандар «каактап» жуулыжат.
Кажызы озо блөр деп,
Каран сакып, каткырат.
— Арслан, аярын! — деп,
Ану озолоп кыйгырды.
— А-а, сакып јат — деп,
Арслан јобош үнденди.
— Согушты токтодор керек —
деп,

Солуктап айдат эр Айу.
— Бу не согуш, не айлу,
Јөптөжөлик, најы — деп,
Јөдүлдеп Арслан јөп этти,
Јүк арайдаг суу ичти...

Баснянын учуры:
Баатырлар согушса,
Баш билинбей өлүшсө,
Кара јерге кан агар.
Карга-кушка мөр болор.

Т Ы Р М У У Ш Т А Р

Јаан эмес бир јуртта,
Јайа түшкен кобыда,
Кандый да ыраак талада эмес,
Карудан кару Украинада,
Эбире турган јурттарда,
Эл-калыктын ортодо
Эдирек-тиштү Търмууштар
Эн эткире макталтыр.

Кажы ла Търмууш өлөңди,
Оскө дө керектү јөбөјөнн
Кабырат, жууйт бойына.
Кайдан ондо колхозко,
Канайып ончозын совхозко! --
Ончозын жууйт бойына,
Олјолоп келет айлына!

Търмууштар кобы-јнктерди
Търмайт кыжы-жайына.

Ончозын олор жууды:
Саламды ла коозоны,
Састан кату өлөңди,
Јууй тартат бойына.
Търмууштардын тиштери

Јууй-јууй келеле,
Тыбырап бирден быдалды,
Куу-јулдама арт калды.
Кем де олорго килейле,
Келип тиш этпеди.
Эскизи јеткен дежеле,
Эбире јон јектеп салды.

Баснянын учуры:
Бойын сүйгөн Търмууштар
Бодонотон ой келер.
Слер база санангар,
Кемин билбес, кериктер!

Игуен ДЫК МАУ

К Ы Й У - Г Р А Н И Ц А

Оскөн менин ороонымнын кыйузын
Обөкөлөрүм кескен узак чактарда.
Бу кырларда олардын таңмазы,
Олордын таңмазы агаштарда ла куштарда.

Көр лаптап, курч көстөрлө
Кажы ла жеңесте бистин изибис.
Мун жылдыктар жолдорун өдөлө,
Мында арткан бистин имибис!

Же ненин учун жайылган жаландарда,
Агаш аразында, агару кырларда
Айдары жок чочудулу өйлөр,
Албатым оны качан өдөр?..

Автомат-мылтыктарды бек тудунып,
Окоптордо эмди бис жададыс.
Төрөлистин телкемин бис тындап,
Төжисти төгөп, гранды корыйдыс.

Жуучылдар бистин шыралу жеристе
Жүректери жалтанбас, турумкай каруулда.
Калжу өштүгө багынбас ийде
Каныста кайнайт кажы ла тартышта!

Жалкынды от! Жаныста кырлар,
Жаландар, кайалар күйүп чыгат...
Бурулчыктар ла терен жуукалар
Кенете ойто тымыган жадат.

Онон ойто ло жаңыдан күзүрт!
Отко жалбырайт ончозы эбире.
Агаштар шыркалу. База ла жызырт,
Жызырт томулат телекей кечире.

Агаштарга октор келип шыбалат,
Агаштар жыгылбай бек турат.
Олор турат, олор тартыжат,
Жуучылдар чылап, олор согужат!

Обөкөлөрдүн жалакай колдоры
Откөн өйлөрдө агаштарды сыймаган.
Өштүлөрдүн казыр окторы
Өрт-жалбышту өлүмле сыылашкан!

Төрөлимнин жебрен гран-кыйузы
Төңдөри, суулары текши танылу.
Бистин жеңүнинг ырысту жылдызы
Бийик үстисте мызылдап туру.

Азыйда мында жайым куштар
Жайым учкылап, уйалар тарткан.
Ак санаалу вьетнам улустар
Аш өскүрип, рис салган...

Граница! Өскө истер, —
Өштүнүн истери мында артпас!
Быјар, жаман кылыкту ийттер
Бистин мойнысты буқыра баспас!

Граница!.. Кату тартыштын бу ойинде
Кайра бурылып, кемис те жүгүрбес!
Обөкөлөрдөн арткан эленчек жеристи
Өштүнүн уур сопогы тепсебес!..

НГУЕН ХЮЭНИНГ ТӨРӨЛИНДЕ

Нгуен Хюэ — Вьетнамның эл-жоннын герой-кезери. 5 январьда 1789 жылда ат-нерелү бу эр Вьетнамнын черүзин баштап, Донг деп јердин жуугында (эмди Ханойдын жуук жаказы) Кыдаттыг интервенттерининг кал черүзин оодо соккон. Кыдаттын интервенттерининг ийген черүзин Јемире соккон шак ол күн Вьетнамда эмди де темдектелип, эл-жоннын энчилү јенүзининг байрамы болуп калган.

Јажыл јараттар...
Јайымжып араай суу агат.
Суна түшкен јаландар.
Суу кечире күр јадат.
Јарат јакалай сары кумактар.
Јарт көрүнет аттардын истери.
Кезердин кебери канайып ундылар.
Истер јүткүйт, казылат ичкери...

Бистин баатыр, бистин кезер
Байа ла түнде мында болгондый.
От ышталат. Ол кайра келер,
Онын үни угулып тургандый.

Нгуен ДИНЬ ТХИ

СУУГЕН ВЬЕТНАМ

Чыонгошон тууларында јайым јанылга,
Чаңкыр талайда күркүрейт толкулар.
Кайран телкемдер јайылат јанымда,
Кайдаар да мантажат кару суулар.

Кызыл деп адалган суунын агыжын,—
Кыс кеберлү онын жаражы!
Кайран жеримди катап ла мактайдым,
Кажы ла суузын, туузын кайкайдым!

Кызыл жылдыстар — оморды кайкайдым,
Кызыл-торко Мааныны мактайдым!
Бистин жалтанбас ла омок калыгыс,
Бийиркеп билбес төрөл жоныс,
Көп түбекти, шыраны өткөн,
Көбөрөп билбес жүреги өктөм!..

Олжочылардын кандыйын көрбөгөн эдибис,
Оодо-жемире соккон до эмейис!
Вьетнамнын бийик ле бекем кырлары,
Вьетнамнын ару ла агын суулары, —
Байлыгыс бистин, жебрен жерис!
Бистин тыныбыс мында кыйылган,
Бистин каныбыс мында кызарган.

Вьетнам!.. сен сүгүнип,
Биске чечекте!
Партия бисти ичкери баштап,
Бирликке үрөткен — бир чеченге!

Хо Ши Миннин жалакай ол каткызы
Катап ла бүгүн алдыска јуралат.
Вьетнамнын өчпөс лө онбос ырызы
Бисти јангы јенүге јууктадат.

Төрөл кырлар,
Төрөл суулар,
Төрөл кожоннын күүзине јангырзын!
Келер өйлөр —
Кеен өргөйлөр
Кайран Вьетнам јеристе тудулзын!

Назым ХИКМЕТ

УЛУ ЈУРУМ ЛЕ УЛГЕРЛИК

Назым Хикмет — XX-чи јүсүл-дыктын улу ўлгерчилерининг бирўзи. Назым Хикмет — поэзияда ла жүрүмде от-јалбышту революционер. Назым Хикмет — Турциянын эл-калыгынын эн сүүген поэди ле эрлү уулы. Ол ак-жарыкта алтап јаш јајаган. Олордын он јети јылын ол түрмелерде өткүрген, он јети јылды ол жүрегинин төрөли, Лениннин ле Октябрьский революциянын төрөли улу Советтер Бирлигинде (турк тилле Совет Союз дегени) јајаган. Ол 1963 жылда жүрегинин оорузынан улам кенерте јада калган.

Назым Хикмет 1904 жылда бий-паша укту кижининг билезинде чыккан. Је ол јинттен бери салымын төрөл јеринин јокту јон-калыгынын ырызыла колбоп, озо баштап национально-јайымданар тарты-жуда турушкан. 1922 жылда ол Москвага келип, Кўнчыгыштын иш-кўчиле јаткандарынын Университединде ўренген. Мында ол револю-ционий поэзиянын баштаачызы Владимир Маяковскийле таныжып, Маркс ла Лениннин ўредўзин төзөлгөзинен бери ўренип, от-јалбышту жүрегине алынып, кижиликтин ырызы учун јалтанбас тартыжаачы-нын, коммунист-революционердин јолына турган.

Төрөл јерине бурылып, от-калапту коммунист ле гениальный та-лантту јинт поэт Назым Хикмет књи адын, оморкожын бийик, чегин өрб туткан, кайкамчылу кеп-куучын ошкош геройлык жүрүмин ле тартыжын баштаган.

Онын чўмдемели эски турк поэттерге бир де түней эмес болгон. Онын поэзиясына ишчи улустын, јокту крестьяндардын, ишмекчи-лердин кўйн-санаазы, чўми јок тегин сөстөр, турктардын эл-јондык

чүмдемелин келген ритмдер, уйгаштырулар, үлгер-салылта кирген. Ол Турцияда эн ле талантту, эн ле жарлу поэт боло берген. Капиталисттер, бийлер ле бай улус башкарган буржуазный жаргы эл-жоннын сүүген поэдин он јети жылга түрмеде туткан. Бүткүл прогрессивный кижиликтинг некектезиле ол 1951 жылда түрмеден чыккан. Је реакционерлер оны јоголтор эп бедирегенин улам, ол Совет Союзка келген.

Гениальный поэт ле революционер түрмеде де бойыннын тартыжузын ла чүмдемел ижин токтотпогон. Ол — ус ла журукчы кижиле түрмеде кее чололу бөстөр согор бөмөлик төзөп, отурган тегин крестьян улустар иштеп, бөсти садып, азыранатан. Отурган тегин улус улу поэтти тын тооп ло сүүп, онын жүрүмин түрмечилер ууландырган бандиттердинг бычагынан аргадап алатан. Улус оны «ада» деп адайткан. Оныла кожо отурган јинт улустан эмдиги өйдө Турцияда көп ады жарлу бичиичилер ле журукчылар чыкты.

Назым Хикмет түрмеде сүрекей көп үлгерле, поэмалар ла «Кижиликтинг панорамазы» деп алтан мун јолдыктан ажыра үлгерлик эпоея чүмдеген.

Назым Хикметтинг творчествозы сүреен элбек ле байлык. Ол јаан јайалталу драматург ла прозаик, публицист. Онын үлгерлеринде көп жарымда јанжыккан рифма, кижиле кайкаар түндештирүлер јок то. Је гениальный поэттинг үлгерлигининг кееин, илбү-тармазы — онын жүректинг түбинен келген эн чындык, сызылып чыккан сүрлү-кеелү сөстөрдиг керсүзинде ле арузында Назым Хикмет керсү ле ойгор кижиле, төрөл јерин ле бүткүл кижиликти сүүген улу поэт ле патриот-интернационалист. Онын жүрүми — геройлык подвиг, поэзиязы — кайкамчык. Онын ады — телекейлик мактулу поэттердинг адыла кожо ло мөңкүлик.

«Онын поэзиязы јаан суудый улу ийде-күчтү, онын болот агыны јуу-согуштарга удур ууланган. Түрмеде өткүрген јылдар онын поэтик үнин там ла элбедип, оны баатыр кеп-бүдүмдү этти. Онын үни јер-телекейдинг үни боло берди» — деп, 1950 жылда Прагада кайкамчылу турк үлгерчиге Амыр-Энчү учун Сый берилерде, Пабло Неруда айткан.

Бу көчүрмелер кычыраачыны улу поэттин башка-башка өйдө чүмдеген үлгерлериле таныштырат. Турк тил алтай тал ошкош, ого јуук. Кезик јолдыктарды чек анайда ла артырып койор күүнинг келер. Онын учун кезик јерлерде бир эмеш турк тилдинг айдылыжы да артып калган.

II. САМЫК.

АВТОБИОГРАФИЯ

1902-де чыктым.

Чыккан јерге ойто келбедим.

Ойто келерин сүүбейдим.

Уч јаштуумда Алепподо пашаның јеени болдым.

Он тогузымда Москвада Коммунист университетте үренеечи.

Төртөн тогуста Москвада

Партияның Төс Комитеди айылчызы ла

Он төртимнен бери үлгерлик эдедим.

Кем кизи өлгөндөрдүн, кем кизи балыктардын

аныларын билер —

мен — айрылыштардын.

Кем кизи жылдыстардын адын таныр —

мен — карыкчалдардын.

Түрмелерде де јаттым, бийик отельдерде де,

Ашташ та билдим, ашташты да јарладым;

Эмди ак-јарыкта мен амзабаган аш јок болгодый.

Одус алтымда јарым јылга төрт метр

кара бетонды кечтим.

Бежен тогузымда он сегис саатка учтым

Прагадаң Гаванага.

Ленинди көрбөдим, каруулда турдым

межигинин бажында јирме төрт јылда.

1961-де оның бичиктеринин мавзолейине мен јүрдим.

Партиямнан айрырга да албадандылар,

је болуп албадылар.

Јытылган кудайлардын алдына

эжилип калбадым.

1951-де бир канчын-јинт јолдошло

бир талайда јүстим өлүмнин үстине. ,

1952-де оору јүректү төрт ай кыймык јок

Аркама јадып, өлүмди сакедим.

Сүүген үй улусты санаа јок күнүркегем.

Је кичинек те күйүнбегем, Чарли Чаплинге де.

Үй улусты мекелегем.

Најыларым арказынан ары коптобогом.

Ичтим, је аракечы болбодым.

Ырысту болдым, калажымды теримле иштегенимле.

Өскөнин учун уйалып, төгүнди де айттым.

Өскө кижини ачындырбаска да,

Кезикте теп тегиннен де төгүнди айттым.

Поездде, учкыш ла машинала јоруктадым.

Улустың көп јарымы јоруктабаган.

Опералар уктым,

улустың көп јарымы бу сѳсти де укпаган.

Је улустың көп јарымы јүрген јерлерге

мен јүрбегем 21-ден бери:

мечетке, серкпеге, пагодага, белгечиге, көзѳрчиге,

Је чек чѳкѳмјик те тушта, мени иженчи таштабаган.

Бичүлерим одус-тѳртѳн тилле кепке базылат.

Је мениң Туркиемде тѳрѳл турк тилимле кепке базарга,

мени јарабас.

Эм тура ракла оорубагам.

Чындап болзо, ракла оорууры кыйалта јок эмес.

Башкарунын бажы мен болбозым.

Јартын айтса, јилбиркебейдим бу ишке.

Бир де јуу-согушка кирбедим,

Бомбадан корулангышка тўнде отурбадым.

Јолдордо до јатпадым шунуп тўшкен

самолеттор алдында,

Эмди сўўдим алтаным јуугында.

Сѳстин кысказы болзын, јолдоштор:

Бўгўн карыкчалдан

Олѳрдин бери јанында да болзом,

Кижидий јажадым деп бойымды билерим.

База канча јаш јажаарым,

Бажым ўстиле нелер ѳдѳр —

Кем билер оны.

1961 ј.

* * *

Мен — коммунист.

Бўткўл бойым — от-јалбыш.

От-јалбыш: кѳрѳрдѳ, билерде, ондоордо.

От-јалбыш: орчыланды јарык ѳдѳрдѳ.

От-јалбыш: јылдыстарга јолдор илерде.

От-јалбыш: тер тѳгўп, болот кайылтарда.

Мен — коммунист.

Бўткўл бойым — от-јалбыш.

1963 ј.

Жирменчи съездке келди Ленин.
Күлүмзиренет күргүл керсү көстөри.
Ачылыштан озо кирди ичкери.
Отти залдын түбиндеги тепкишке.

Отурала, блокнодына бичип баштады.
Бойынның сүрін аярбай да калды.
Ленин ле бир жүрүм ичинде бололы,
Кижизек ле буурзак оның колының
Жылузын колыбыста эзеп жүрөли.

Лирменчи съездке келди Ленин.
Советтер Бирлигининг ўстинде эмди
Таг адар жанында ак булуттардый
Жаркынду иженчилер жуулыжып келди.

1956 j.

* * *

Улустың кожондоры улустардан кеен,
улустардан иженчилү,
улустардан карыкчалду,
улустардан бек,
Улустардан артык мен сүйгем улустардың кожондорын.

Мен сок жагыскаң јүрийер эдим,
 је кожондор јогынаң мен жүрүп болбозым.
Мен сүүгениме чындык болбогом,
 је оның кожондорына чындык болгом
Кожондор меге чындык болгон,
 мен оларды кандый да тилле ондогом.

Бу телекейде бастыра аштардан, ичкилерден,
бастыра јорукташтардан,
бастыра болгон учуралдардан,

ончо көргөн-укканнан,
ончо билген-ондогоннон,
ончо кучактай алган,
жүрекке тийген немелерден —
не де, не де
 кожондор кирелү
 мени ырысту этпеген!

1960 ж.

БАШТАПКЫ МАЙ

Баштапкы Май.
Жажым жирме.
Ленин су-кадык.
Мааныларлу Кызыл Мейдан¹.
Колонналар.
Жүс бежен миллион улус.

Одус беш жыл өтти оноң бери
Жажым эмдиге жирме.
Ленин эмдиге су-кадык.
Кызыл Мейдандарда
Бир миллиард улус.

1957 ж.

ЧӨРЧӨКТӨР ЧӨРЧӨКТӨРИ

Суу бажында турубыс
Чинар ла мен.
Сууда сүрибис суркурайт.
Чинар ла менин.
Суунын жаркыны тийип туру биске —
Чинар ла меге.

Суу бажында турубыс
Чинар ла мен, оноң бир киске.
Сууда сүрибис суркурайт
Чинар ла менин, оноң бир кискенин.
Суунын жаркыны тийип туру биске —
Чинар ла меге, оноң бир кискеге.

¹ Мейдан — площадь.

Суу бажында турубыс.
Чинар, мен, кiske ле оноң бир кун.
Сууда сўрибис суркурайт
Чинардын, мениң, кискениң, оноң бир кўниң.
Суунын жаркыны тийип туру биске —
Чинарга, меге, кiskeге, оноң бир кўнге,

Суу бажында турубыс
Чинар, мен, кiske, кўн, оноң салымыбыс.
Сууда сўрибис суркурайт
Чинардын, мениң, кискениң, кўниң, оноң салымыбыстың.
Суунын жаркыны тийип туру биске —
Чинарга, меге, кiskeге, кўнге, оноң салымыбыска.

Суу бажында турубыс.
Озо кiske жүрўмнен барар.
Жылыып калар суудагы сўри.
Соңында мен барарым,
Жылыып калар суудагы сўрим.
Соңында чинар барар,
Жылыып калар суудагы сўри.
Соңында суу барар.
Кўн артар.
Соңында ол до барар.

Суу бажында турубыс.
Чинар, мен, кiske, кўн ле оноң салымыбыс.
Суу серўўн.
Чинар бийик.
Мен ўлгер чўмдейдим.
Кiske уйуктайт.
Кўн изў.
Кудайга алкыш, жажаган эмтирис.
Суунын жаркыны тийип туру биске.
Чинарга, меге, кiskeге, кўнге, оноң салымыбыска.

1958 ж.

* * *

Слердин сўўгенигер коммунист.
Он жылга темир чеден ары жанында отуры,
Бурсадагы тўрмеде бектеттирген.

Жүрегин колына алала,
болот куйактый көдүрин,
Ажулар ажузына чыгала, отуры,
Бурсадагы түрмеде бектеттирген.

Онын тазылдары — төрөл жеринде.
Ол жаңыс эмес.

Лайым сүүчи Бедреддинди
ол салымын көдүргөн,
Бурсадагы түрмөдө бектеттирген.

Бойынын кожонгын ол токтотпогон,
Тапкан кудайлык райын жылытпаган,
Бурсадагы түрмеде бектеттирген.

1948 j

Коммунист!
Бир сѳс айдайын сеге.
ЦК-нын качызы ба айла рядовой бо,
Жаннын бажында ба айла тўрмеде бе сен.

Ленин тирү бойы
Сениң ижиге, сениң билеге,
Сениң жүрүмгеге
Бойының жүрүминедий —
кирер учурлу!

1956 j.

* * *

Түрмеде өткүргөн он төрт жыл
Кийнимде артты.
Алдымда база да он жети жыл.
Көксимде бир мааны элбирейт,
Кан ошкош кызыл.
Бир үй кижини сүүйдим,
Сүт ошкош ак.
Бир кожон кожондойдым —

Оноң кеен жок.
Кожоңымда — тегин улустың
сүүнчизи,
карыкчылы,
јенүзи.

Эжимнинг колы
Мениң колымда.
Је ол мениң колымды
Једип тудуп болбос.

1950 j.

ТӨРӨЛИМ КЕРЕГИНДЕ ОЙТО КАТАП

Төрөлим, төрөлим,
Сенде көктөлгөн бөрүк те
менде артпады,
Сениң јолдорың тажыған
өдүктерим де эледи.
Бурсаның бөзинен көктөлгөн
калғанчы пиджагым
туку качан аркамда эскирди.
Эмди сен — мениң
јаныс ла мандайымдагы
Јүрегимдеги оорумда ла
бу чырыштарда,
Агарган бажымда,
Төрөлим,
Төрөлим.

1958 j.

Константин КОЗЛОВ

ЈУРТТАГЫ ҚЫШ

Корон соокты
Эчидип айдаған.
Јаакты чымчyp,
Ачу тиштеген,

Калың некейин
Кийип алған.
Јуртка катап ла
Қыш келген.

Өзөкти өрө
Чуулду соккон
Бу шуурган...
Амыр билбес
Канайты не,
Не болгон?
Ачу-корон
Не сыгырат?

Бозого алдына
Ол келип,
Турага кирерге
Чырмайт.
Карды јаланга
Элгектен сееп,
Түни-түжиле
Суркурадат.

— Менин соогым
Кандый ошкош?
Улустан ол
Сурап угат.

— Көрөрдө лө,
Тегин јобош —
Карыгандар ого
Каткырыжат.

— Бу ла соогын
Неме бедн...
Карды јакшы ла
Көптөн буркурат.
Кыш карлу болгондо,
Билбес бедн,
Јыл ашту болор — деп,
Улус айдыжат.

А кышта не болзын!
Ол јаан алтап,
Јурттан јуртка
Мендеп базат.
Кажаган-чуландарды
Ол ајыктап,
Кузницага да
Кирерге амадайт.

Анда терлеп-бурлаган
Темир сулаачы
Уур масказын
Өрө көдүрет.

Кыштын соогы
Онон качып,
Эжикте бүдүрилип,
Кайра тескерлейт.

Кыш кайдаар да
Ајарып көрзө,
Онон корккыр
Улус ла јок,
Балдардын јаактарын
Ужыдайын дезе.
Олордын кийгени —
Чапа, кошк...

Кайкаган кыш
Чуулду кимиректенет:
«Бу кайткан улус —
Сооктон јалтанбас?!
Јылу күндерди
Түргөн ийзин деп,
Соок өрөкөнди
Лайнап сурабас».

Эдер немезин
Таппаган кыш
Бойынын соогына
Бойы чучурайт.
Торт болбосто,
Соодогон ајас
Көзнөктөр шилинде
Јылдыстар јурайт.

БИСТИН ГОРОД

Беш айыл ла көп ийтер...
Оны база журт па деер...

Сыралап жаар чөйилген
Жолы балкашка чейилген.

Бийик төгнүг бажында
Церкведеги шан согот,
Эл-жоны жаан шырада,
Уур салымга ол онтойт.

Сен кайдаар ла көрзөн —
Жүрүм шыралу.
Бот анайда журтаган
Бистин Улалу.

Коммунисттер бу журтка
Жаңы жүрүм экелген.
Арткан эски-сакыны
Олор музейге көчүргөн.
Мен городло өткөмдө,

Жүрегим сүйүнөт.
Айландыра көргөмдө,
Кожондоор күйн келет!
Менин жаңы городым
Күннөң күйгө жаранат.
Оромына чыккамда,
Таныш улус жолыгат.
Эмчи келинле коштой
Улгерчи-поэт базат.

Институттың эжигин
Малчынын кызы ачат.
Жергележиң бу турган
Туралардын бийигин!
Аламазы жытанган
Садтарынын жаражын!

Бийик гранит бажында
Ленин колын көдүрөт.
Жаңы жүрүмнүн жолун
Кажыбыска ла көргүзөт.

ТУНДЕГИ ТАЙГАДА

Алтыгы Оймон жанында
Туулар ортодо Кураан агат.
Жажыл тыттар алдында
Партизандардын жолы жадат.
Койу агаш ортодо
Жол тыйрыйып жажынган.
Оны жаан согуш алдындадай
Карангуй ла тымык курчаган.
Бу тымыкты кенете бузуп,
Кушкаштар үн алышканда,
Кайда да улус жажынат деп,

Сеге билдирет бу тушта.
Колында гранатту кижин
Сени кетейт деп билдирет.
Бу өйдө жүрегин тын согулып,
Та неге де шимирейт.
Төрөл жер! Сенин орык
жолдорунгды
Койу баргаа качан да баспас!
Сенин жолдорунгла өткөн
улусть
Эл-жоныс жажына ундыбас!

КУУЛЫ

(куучын)

Биске уулыстын кызычагынын кажы ла келгени јаан байрамдый билдирет. Эртен турадан ала энирге јетире јаан эмес турабыста каткы-кожон јангыланып турат. Јааназы да карыганын ундып, аяк-казанла берије бергенде, онын табыжы кандый да музыканы тундур-рып ийгедий. Мен де јит деп көрүнерге бел-аркамды түзедип, кере-түжүне ле квартира ичинде оо-боо табарып јүредим. Светлана дезе ваннада јунунып, меге оноң өткүн үниле кыйгырып турат:

— Таада, мен слерге бир неме керегинде куучындазам, слер сү-рекей кайкаарыгар.

Ол бойын чек ле агроном деп бодоп тургандый. Кыраны канайда сүрери, селекция ла генетика керегинде, кыраны азотло канайда јарандыраы керегинде куучыны чек ле түгенбей турар. Чоокырлап салган чаазында кандый да тоолорды көргүзип, бистин Сибирьдин ончо јеринде төртөн центнерден ас эмес түжүм јуунадар аргалу деп јар-тай берет.

Менин кыбымда онын сүүген јери бар. Онызы бичиктер тургус-кан јаан шкафтын јанында. Уулымнын библиотеказы менийинен јаан да болзо, је анда эски журналдар јок. А менде дезе көп эски жур-налдар ла јүзүн-јүүр бичиктер бар. Светаны анайда ок менин эски блокнотторым сүрекей јилбиркедип јат.

Светланка шкафтын түбиндеги јүзүн-јүүр папкаларды чыгарып, бойын «Мен археолог. Таадамнын өткөн јүрүмин билерге турум» — деп айдарын сүйп јат.

Бу да јайда келген бойынча, ол библиотекадан айрылбай барды.

Бир катап ол эскизи једип калган текши тетрадьты чыга-рып келди:

— Таада, бу слердин дневнигеер бе?

Јеенимнин чыгарып келген тетрадьты көрзөм, үстинде «Август, 1942 јыл» деп бичип салган. Алдында дезе: «Октябрьдын таңдагы» деп колхозтын снап буулаачыларынын ортодо өдөр мөрөинин ээжи.

Света тетрадьты ачып, менен сурады:

— Таада, мында не керегинде бичилген?

Je ондо не бичилгенин канайда кыскарта айдып беретен... Агроном болотон бу кызычак ол өйдөгү ишти, уур айалганы ондоор бо деп, чала алаңзый бердим. Онын учун кыскарта ла жартадым:

— Снапты колло буулаары керегинде айдылган.

— Мында 800 деп тоо жүрү. Ол не? Норма болгон бо?

Je ол тушта норма үч жүс снаптан болгон. А сегис жүс... Онызы беш час эртен турадан ала бозом түнге жетире иштегенинин шылтузы. Байлык түжүмдү аш өскүргөн жерге сегис жүс катап энгейип, снаптарды буулаары кандый күч иш болгон деер. Кезик келиндер бир мун снаптап да буулап турган!

— Жок, балам. Ол норма эмес. Оны героизм деп адайтан!

Бу өйдө менин санаама ол төртөн эки жылдын күзи жарт кирип келди.

— Таада, слер ол өйди жарт ла эске алынып турган болорыгар. Мен слерге чаптык этпейин. Кийинде меге куучындап беререр — деп, Света айдала, кыптан араай чыга берди.

* * *

Меге узак жуулажарга келишпеген. Смоленскин жанында өштүн ин снаряды мени блиндажтан чыгара чачып ийген. Госпитальда бир жылга жуук жадарга келишкен. Шыркамды жазып алган кийинде ойто ок туулардагы обкомго иштеерге келдим. Фронтко дезе кийинде Светланканын адазы болор Василий деп уулым атанды.

Обкомнын качызы баштапкы ла тушташта меге мынайда жартады.

— Сеге бу кыпта көп отураарга келишпес болор. Андый ой эмес. Ол чазындарды аайлап, область ичиле жоруктаарын башта. Аш бышкан. Байлык түжүмдү ойинде ле жылыту жокко жуунадар керек. Онызы сеге де тузалу болор: ару кейле тынып жүрерин. Сен Мөштүлүнүн эмес бедин? Бот, «Октябрьдын тагдагы» колхозко уполномоченный болуп барарын. Анда аштын түжүмү сүрекей жакшы. Je ишти төздөөринде жаан тутактар бар. Оны аайлаарына болуш. Аш табыштырар график — жуучыл закон. Оны кыйалта жоктон бүдүрерин жеткилде.

Туулар...

Лайгыда оны жиргилденген көк-чанкыр кей курчап, тенериле биригип тургандый. Алтайды бистин улус онын да учун чанкыр 'жер деп адап турган эмес пе... Туулардын эдектеринде кара тобракту өзөктөр жадат. Анда кыралар.

Шак ла андый, эн ыраак деп бодолып турган өзөктөрдүн бирүзинде Мөштүлү деп журт турат. Анда алтайлар ла орустар, бир билдий жаткылайт. Мен бу журтта өскөм. Өркөлөргө лө момондорго чакпылар тургузып, жаан чакпынду суузынан чарагандар туткам.

«Октябрьдын таңдагы» деп колхоз областын эн ле ыраак деген колхозторынын бирүзи. Жолы сүрекей кату жер. Оскө журттардан оны Түрген-Суу бөлнп жат. Кемелердин үстине досколор салган жеңил паромду. Онын учун колхоз МТС-ке кирбей турган. Оноор техниканы жетирер арга жок. Кыраны жагыс ла атту салдала сүрер ле үрендеер аргалу. Бу жерде жеңил жүрүм бедреер деп иженери де жок. Же, чындап айтканым, бу мындай кату өйдө жеңил жүрүм кемге керек деер..

Бот ол тушта мен Мөштүлүгө барар өйдө ол күрөң кадарлу текши тетрадьты бойымла кожо алгам.

Жуук төрөөндөрдөн Мөштүлүдө адамнын таайы, карыырын билбес Силуян таай болгон. Ого үзеери кудайзак Аверьяниха деп карган бабушка.

Же Мөштүлү мени жылу уткыды. Кичү тушта кожо өскөн Тпруська-Маруська — эмди көп балдардын энези, аксак алтай наҗы, темир сулаачы Тыммак ла онын үредүчи кызы Тана, колхозтын председатели Варвара Лукьяновна ла оной до өскө таныш улус мени курчап ийдилер.

Мөштүлүдө жаан кубулта болгону билдирбейт. Оны, азийдады ок чылап, бийик кырлар курчап алган. Кайда да от-калапту жуулар өдүп жат деп айдарга да болбос немедий. Же улустын чырай-кеберлери соок.

Бис Силуян таайдын туразында учу артып каларыста, Аверьяниха менен сурады:

— Сен биске ончозын жартап бер. Бу не аайлу ой боло берген. Журтта эр улустаң кижиле жок. Ончо уур иштерди үй улус эдип жат. Удабас Силуяндан да черүге ал барар болор деп жалтанып турас.

Силуян таай нени де айдарга сананала, же колыла жаңып ийди.

— Бис мында, өскө улус жок отуруп турарыста, сен биске бир де агитация жогынан жартап берзег. Рассеяны кудай каргышту өштү-танмага берер бе, жок по? Бу не аайлу неме деер... Улус жаңы ла жакшы жадын-жүрүмгө једип келерде...

— Жаанабыс, кудай керегинде нени де айдар аргам жок. Мен бодозом, слер ого бойоор жуук кижиле. Же совет албаты өштүгө качан да бактыртпас. Јенү алары быжу болгонуна мен терең иженип турум.

Аверьяниха ары-бери аҗыктанып, таайдын «Огонёк» журналдан алган журугын толуктагы стениден көрөлө, ого крестенип ийди. А ол журукта Москвадагы Кызыл площадьта военный парад өткөни көргүзүлгөн.

Силуян таай күлүмзиренип ийди:

— Айтканынча ла болзын!..

— Сен, Матрёна, чып-чын крестендин! Ол ийде-күчтү пуш-каларга.

— А сего база ла кокур боло берди бе? Карганын билбес бойынча кокурлап турзан...

— Кокур керекке чаптык этпес. Же сен ол кудайыңды сѳс лѳ бажында адабазан. Мен оныла бежен жылга жуук билишпей жадым. А ол пушкаларга крестенгенин жолду болды. Эмди бистин эң ле жаан ийдебис ондо. Ого ѳзеери — ашта. Гитлер женѳ алып болбос деп, сего Карп јарт айткан. Бистин ороонго јангыс ол табарды деер бе? Каан да јангы тужында албаты Рассеяны кемге де бербеген. А эмди јан бойыннын болордо, качан да бербези јарт.

...Эртенгизинде бис Варвара Лукьяновнала кожо эң ле ыраак деген Элбек јалан деп ѳзѳк јаар атандыс. Анда тѳртѳн эки жылдын ажын жуунадары башталган.

* * *

Текши тетрадыта бичиген сѳстѳрди, тоолорды эмди јартап ондоорго до кѳч. «Колхозтын правлениезинде аш табыштырар график керегинде». Онон ары. «Бир молотилка тѳндѳ-тѳштѳ де иштезе, је јѳк ле эки-ѳч норма», «Аш согор машина ѳрелзе, нени эдер?» «Ашты эки идиргенде согор керек». «Эки» деген сѳстин алдында чийѳ тартып салган.

...Варвара Лукьяновна кату јѳректѳ келин. Ого удурас сѳс айдын, блаажып болбозың.

— Карп Семѳнович тоолорды чике бичип алган. Аш табыштырары аайынча графикти военный закон до деп айтканы чын. Же иштеер колдор једишпей јат. Улусты мен кайдан табатам? Эки идиргенде иштеп болбозыс.

— Айдарда, график ѳзѳлетен бе? Слер правлениени графикти ѳзерине баштап туругар ба?

— Бу сен канайып туруң, Семѳныч ? Мен не? ѳштѳ бе?

— Јок, ѳштѳ деп кем ле айтпай јат. Же...

— Эски молотилканы качан ремонтон божодорын ол Тыммак айтсын. Колхозто јангыс кузнец. А кыстар дезе аш кезер машиналарды ѳреерге ле божобой жадылар. Ол жаткаларды ла ремонттоорго ѳй ѳдѳп калат. Айтсан, Тыммак! Не анда кызынып алган отурын?

— Эмеш сананар керек болгон...

— Санан, је тѳрген санан!

Тыммак кѳстѳрин јыпшыйтып ийди:

— Карасин болор бо?

— Керосин? А сего ол не керек?

— Канайып керек јок болотон? Лампа кѳйдѳрер керек. Ремонтты гѳнде эдерис.

Председатель колдорула јангып ийди:

— Бойун жүк арайдан жүрген киж, түнде канайда иштейтен? Салкын-эзин соксо, жыгылып калар эмезин бе?

— Кандый салкын? Кандый эзин? — деп, карган кузнец кимиректенип, жарбынала, чек унчукпай барды.

Варвара Лукьяновнада иштер баштан ажыра. Бу өйдө ашты государственного табыштырары эн учурлу иш болгону ол менен де, правлениенин члендеринен де жакшы билер. Же колхозто оной до өскө жаан учурлу иштер толтыра эмей. Кажы ла иш база жаан каруулу. Бийик тайгага чыгарган мал семирген, эмди оны комбинатка айдаар керек. А эт фронтко база керектү болгону текши жарт. Олөн белетеер ле силос салар жакылта бүткелек. Азыралга база ажару эдер керек. Мал кыштайтан кажаан-чуландардын да эскизи једип калган. Оны јыдулап јазабаганча, неме болбос. А сүттин планы кайда? Түктин? Ончозы керек. Же канайдар?

Ашты эски идиргенде согоры ла аш согор машинаны ремонттооры керегинде жүк ле танары жуук јоп јарадылган.

Эки күннин бажында Силуян таай аш согор машинанын агаштан јандап эткен латкаларын сыймап, айтты:

— Агаштан эдер немелери ончозы белен, нөкөр полномочий. Элгештерин бүгүн јазап саларым. Эмди керек Тирмакта туру.

А Тирмак өрөкөндө чек ле амыр јок боло берди. Кыстар аш кезер машиналарды оо-боо јетирбей ле үрөп салгылайт. Оны аайлу-башту эдерге өрөкөннин чек ле ал-чагы чыга берди.

Бир күннин бажында јаланнан јуртка келзем, Тирмак меге удур базын, калактай берди:

— Керек коомой, уул. Төс подшипник эскизи једип калган, јарылып јат. Оны калайлабаганча неме болбос. А неле калайлајтан?

Тирмак өрөкөн жүзүн-јүүр темирлерден бир эмеш куулы кайылып алар деп күжүрензе де, је эш неме болбойт.

Айылдаш колхозторго ло МТС-ке ийген улус куру келген. Эскизи једип калган молотилкага келишкедий подшипник јок, анайда ок куулы да јок деп, МТС-те айдыштылар.

Айла көп тө куулы керек эмес не... Бир ле кичинек болзо, болор эди. Ого болуп городко киж ийзе, је ол бир он күннен эрте айланып келбес.

Эртен тура јаш јаай берди. Мындый күнде аш та кезер арга јок. Онын учун улусты күн ајасканча, амырадар деп јоп јарадып алдыс.

Мен кузницага келзем, Тирмак молотилканын алдында масказыла нени де чатылдадып турды. Оной бажын чыгарып келди.

— Элгекти эмеш јазап салдым. База нени эдетен немези? — Онын кийнинде масказыла нени де чуулду күлүредип ийди. — Эмди эн айыл чылап туратан немези бе бу?

— Оскó арга жок болзо, туратан жат.

— Чек ле аайы-тöбйин таппай турум. Баш айланып жат.

Бу öйдö бистинг жаныста кандый да үй кижининг öткүн үни угулды:

— Кемнинг бажы айланып жат? Адам, слердинг бе?

Тырмак кызы жаар чуулду көрүп салды:

— Анда сенинг керегинг жок.

— Мен слерге бир эмеш курсак экелдим. База ла ажанбай иш-тесрге бе?

Машина алдынан тунгак үн угулды:

— Бүгүн айылда ажанарым. Мында эмди эдер неме жок.

Тана мен жаар бурылды:

— Слер, Карп Семёнович, не мындый бүрүнкий туругар? Оорый берген эмежсер бе? Айса кандый-кандый эм керек? Бистинг школдогы аптечкада бир эмеш эм бар эди.

— А слердинг аптечкада куулы бар ба?

— Куулы?

— Эйе, куулы! Бир ле кичинек калбакча куулы керек. Молотилканы куулы жогына ремонттоп болбозыс. Подшипникти жазаар керек. Керек эмди жангыс ла куулыда.

Тана нени де сананып, је керектү куулыны табар аргазы жок болгону билип, үшкүрүп ийеле, жүре берди. Бу öйдö колында сарызымак-жажыл самовар тудунган Силуян таай көрүнүп келди.

— Ме, кузнец, ал!

— Менде слердинг тежик аяк-казаныгарды калайлайтан бош öй жок.

— Бу неме лийт... Бүдүн самовар...

— Айдарла, оны не экелген?

— Чай азып ичерге эмес болгону жарт. Чайныкка да азып ичпей. Сен оны кертүп-кезип, кайылтып ал. Подшипникти жазап аларың.

— Келншпес, öрöкөн, жарабас.

Таайыстын сагалы атырайыжа берди:

— Канайда жарабайтан? Канча жылга чыгара чай кайнаткан... Эмдиге жетире бир де тежиги жок.

Тырмак бажыла жайкады:

— Оскó куулы керек. Ондоп туруң ба? Кызыл куулы керек.

— Айдарда, жарабас дейзинг бе? Керек коомой болтыр.

Бир канча öйдинг бажында кузницага Тана жүгүргенче келди.

— Алыгар, ада! Балдар айылдарынан жууп экелген. — Ол жаан эмес таарданг жүзүн ле жүүр куулы жазалдарды чыгарып келди. Анда не жок деер... Күзүңгичек, патрондор, кандый да эски кран, ээрдинг жазагы.

Тырмак ол таарычакка карчагадый тийип, андагы темнрлерди коскорып көрөлө, күүн-күч жок айтты:

— Эш немеге жарабас. Ары ойто апаргадый эмтиринг.

Тана арай ла ыйлабай турды:

— Айдарда... Жарабай жат па?

...Качан ок карган Аверьяниха көрүнип келди. Аш согор машинанын жанына токтой түжеле, арчуулга орогон иконазын (кудай сүрин) чыгарып, оны машинанын кырына эптеп тургузала, биске бир де аяру этпей, бажыра берди:

— О-о, кудайым, агару кудайым, бир ле жаман керегимди таштаган. Кудайдын агару энези, мен сени коомой керекке табыштырып турган эмезим. Албатынын керегине берип жадым. Ак айас тегери алдында менде бир де буруу жок болгон эди. Бу ла буруумды таштаган!

Аверьяниха жерге жетире бажырып, база катап крестенеле, иконазын окшоп, оны кузницадан чыгып келген Тырмакка табыштырды. Тырмак алан болуп кайкай берди:

— А кудай, бу жажына бажырбаган эдим. Мен оны кайдайын?

— Куулы икона не.

Тырмак кудайдын сүрин лаптап көрөлө, карганга ойто табыштырды:

— Кудай да болзо, же бистин керегиске бир де болужы жок.

Эдер неме жок. Аверьяниха катап ла крестене берди.

— Мында кудай бурулу эмес, мен бурулу болбойым...

Сибуян таай кайкаганду айтты:

— Мында сенин не буруун бар? Албатынын кереги учун алындый бодоп турган кудайынды экелгенине незин калактаар?

Варвара Лукьяновна таң атту жортуп келеле, меге айтты:

— Карп Семёныч, күн аязып жаткан эмтир. Улусты кырага ийер керек. Кыраларды барып, кожо көрөлдөр бө?

— Баралы.

— Мен чүрче ле фермага барып келейин, онын кийнинде чайлайла, барарыс. — Ол адынан түжүп, жалмажындагы сумказынан нени де чыгарып келди. — Тырмак өрөккөн, алыгар. Эгүле жыжып көрүм, жарагадый куулы ошкош.

Кузнецтин тозуп алган алакадарына озогы беш акчалар түшти. Тырмак күлүмзиренип ийеле, бир беш акчаны бек тиштериле кемиррип көрди.

— Чып ла чын кызыл куулы эмтир. Эмди керек аайланган!

Тана сүүнгенин жажырып болбоды:

— Ур-ра! Бистин председателъге ура!

А мен десе Варвара Лукьяновнадан сурадым:

— Бу мындый куулы акчаларды кайдан таптыгар?
— Энемнинг кайырчагынан. Бу акчалар десе ого Чотпор таадам-
нан арткан. Ол оны та неге де чеберлеген...

Силуян јартады:

— Э-э, мен де эске алынып турум. Чотпор ол керегинде биске
бойы куучындаган. Ол Ипатов деп којойымга бир жылга торбоктор ка-
бырар деп јалданган болтур. Којойым ого бу ижи учун кунајын ла
эки торбок берер болгон. Орөкөн жылды чыгара иштеген. Јал аларга
келерде, којойым оны мекелеп, куулы акчаларла төлөгөн. Чотпордо
алдында акча бар болгон эмес. Көп лө акча алдым деп сүйүнип, јети
балазына не-неме садып берер деп, кайдаар жүрбеди деер. Улалуду
да, Јаш-Турада да болгон, ол кереги јок куулы беш акчаларга нени
де садып алып болбогон. Ол өйдөн арткан акчалар туру... Бот, көр-
дигер бе, јоктунын көп жылдар мынан кайра мекелеткен тери учун
алган куулы акчалар арт учында јонго тузалу болуп калган...

Эртеңгизинде бис Тырмакла кожо идиргенде коштой туруп, аш
согор машина канайда иштеген не деп сакый бердис. Бастыра ишти
Силуян таай башкарат. Ишке ончо белен. Јаныс ла Варвара Лукья-
новнанын јакарузын сакуп турус.

— Баштагар!

Камчы тарсылдай берди. Молотилканы иштедетен аттар кыймык-
танды.

Тырмак молотилканын јанында. Төс подшипниктин аайын
ширтейт.

Машинанын күүлежи там ла тынып турды. Силуян таай онын
јаан оозына снапты араай экелип, сугуп ла ийгенде, ол оны ого-бого
до јетирбей, чайнап ийет.

А өрөкөн десе кажы ла снапты ээчий айдып турат:

— Мынызы шонкор-летчиктерге... Мынызы — танкисттерге, ар-
тиллеристтерге... Пехотага... А мынызы десе ишмекчи улуска...

Мен ыраактагы Мөштүлүден ашты табыштырары график аайып-
ча өдөр деп райкомго ло обкомго јетирү эдерине контора јаар
мендедим.

* * *

Эскизи једип калган текши тетрадьты мен туура салып та кой-
зом, је ол өткөн жылдар көзимнинг алдындадый билдирет. Уур да ой
болзо, је жүректе качан да ундылбас....

БИСТИНГ ЮБИЛЯРЛАРЫС

Паслей САМЫК

ЈАЙАЛТАЛУ УРЕДУЧИ ЛЕ ЈАРКЫНДУ БИЧИНИЧИ

(М. В. Мундус-Эдоковтын
100 жылдыгына.)

Мирон Васильевич Мундус-Эдоков — бистинг алтай литература ла культурабыстын талантту ла откалапту эрчимдү тӱзӱӱчилерининг ле туружачыларынынг бирӱзи. Јирме-одус јылдарда јайалталу поэт ле драматургтынг ады бастыра алтай улуска — јаандарга да, јиит те улуска, балдарга да — текши јарлу ла јаан тоомјылу болгон.

Бир канча ӱйдинг туркунына бичиничининг ӱлгерлери ле пьесалары кепке базылбаган учун, јаңы ӱзӱп чыккан ӱйселер онынг творчестволык јолын ла эл-јондык јакшынак керектерин билбей де барган. Мирон Васильевичтинг «Јарыткыш» деп јуунтызы 1959 јылда ойто каттап базылп чыкты. Анайда балдар да, јаан да улус јакшынанг бичиничининг ӱлгерлериле, куучындарыла, пьесаларыла таныжар аргалу болды.

Быјылгы јылда 8 августта бис, Туулу Алтайдынг јон-албатызы, Мирон Васильевичтинг чыкканынан бери 100 јылдыгын темдектеерис. Ого учурап, поэт ле драматургтынг бичигендерининг «Јарыткыш» деп јуунтызы ойто кепке базылган.

Мирон Васильевич Мундус-Эдоков 1879 јылда 8 августта Улалу-да орто чакту крестӱ алтай крестьян кижии Василий Федорович Эдоковтынг билезинде чыккан.

Ол тӱрт класету церковно-приходской школды божодоло, адазына болушкан. Мирон Васильевич јирме бир јаштуда бир канча алтай јурттарда церковно-приходской школдор ачылып башталган. Анайда

бичик-биликке качан да јилбиркеген Мирон Васильевич алтай балдарды бичикке үредип, озо баштап Сайдыс, Карасуу журттарда, ошон Чибитте, Туйактуда иштеген.

1911 жылда ол Томскто үрсөдүчилердин үч айлык курсында үренген. Бу өйдө Мирон Васильевич көп балдарлу, одус эки жашту кижилер болгон. Ол алтай балдарды церквенин жаңыла үредерге амадабай, Лев Толстой ло озочыл орус педагогтордын шүүтелери аайынча үредип тазыктырарга амадайтан. Абыстардын мекечелери ле куурмакчы кылык-жангы килемжи јоктон шоодотонун учун, оны миссионерлер көп катап ижинен јайлаткандар.

Улу Октябрьдын кийинде — ол тушта ол Мыйтуда үредүчи — Мирон Васильевич Шебалиндеги баштапкы Советтин ижинде турушкан. Ак офицер Сатуниннин канду јаргылаачылары оны бу ижи учун бурулап, бежен катап камчыла согор эдип бурулаган.

Актар тоскурыларда, М. В. Мундус-Эдоков Совет жаңын партианын, башкарунын жүзүн-базын јаан учурлу документтерин алтай тилге көчүрөр каруулу иште эрчимдүү ле көдүринилүү иштейт.

Бу өйдө ол облононын јөбиле алтай балдарга үренер ле кычырар эки бичик белетеген. Ол бичиктер — «Ойрот школа» 1924 жылда ла «Таң Чолмон» 1925 жылда чыктылар. Бу бичиктер Москвада кепке базылган. Олордон Мирон Васильевичтин революцияны бастыра күүнле јүрегине алынганыла коштой онын јакшынак педагог болгону, боны чүмдеген үлгерлеринде ле куучындарында ол чечен, сүрлүү тилдүү бичиини јайалтазы танылат.

Бу бичиктерде ол революция ла Ленин, јоктулар ла байлар ортодо тартыжу, классовой өштүлөр керегинде тегин ле эптүү сөстөрлө чокум јарт айдат. Бу ады јарлу бичиктерле јаан да, јаш та улус ол өйлөрдө бичикке үренген. Анайда ол бичиктер бир уула грамматика да, хрестоматия да, чүмдемел литература да болгон. Ого үзери ол Лев Николаевич Толстойдын чөрчөктөрүн ле куучындарын, А. Некрасовтын, А. Плещеевтин үлгерлерин алтай тилге эптүү көчүрүп јарлайт. Бичиинин үлгерлери үредүге де керектүү болзо, је революционный өйдөгү көдүринилүү ле кычыртулу, от-калапту агитация мында терен поэзиялу ла бастыра јүректен айдылат. Темдектезе, 1924 жылда бичилген «Кожов» деп үлгерди алалы:

Таң адып јат, туругар,
Терен уйкуны таштагар!
Јарыкла бачымдап,
Јарыжып јүрүп иштегер!

Алтай, алтай, алтайлар —
Ак сагышту улустар!

Айтканымды угугар,
Ак көгүске алыгар!

Јаан, јакшы улустар,
Јакылтамды угугар,
Јаш үрендер, бичикке
Јаралажып киригер

Кичү балдар үрензин,
Күүнгерип ойгорзын!
Күүренип үрензе,
Күнди көрөр жажына.

Ада-энезин күндүлөп,
Ак бичикке үренип,
Ак-жакшыга кичеенип,
Ак-чегинче жүрзиндер.

Ар-жарыктын жаражы
Ачык көскө көрүнер,
Ак бичиктин жарыгы
Айлаткыш көгүске түжер.

Эш-немеге үренбей,
Эптү сөсти ондобой,

Эл керегине жарабай,
Эштекке түней болбойлы.

Билер кижиге — бир сөс,
Билбес кижиге—мун сөс деп,
Укаалу сөстин учурын
Ундытнагар, нажалар.

Алтай, алтай, алтайлар —
Чек сагышту улустар,
Айтканымды угугар,
Ар-көгүске алыгар!

Таң адып жат, туругар,
Терен уйкуны таштагар.
Жарыкла бачымдап,
Жарыжып жүрүп иштегер!

Бу экинди ле тебүлү үлгер чүмделгенинен канча жыл өткөн эмеш! Же бу үлгер бир де артабаган. Ол ло бойы—эптү, ээлгир, тили бай, чечен. Мында революция ла поэзия, жаандар ла жаштарга жардак, омок кычыру: үренигер, өмбөлөжип иштегер, озогы жүрүм терен уйкудуй болгон, эмди тан адып жат, сүүнип, жарыжып, иштегер дегени. Бу үлгер алтай советский поэзиянын, байла, эң баштапкы үлгерлеринин бирүзи ле эң жараш чүмделген шедеврлеринин бирүзи. Мирон Васильевичтин үлгерлигинин ол балдардын жаан жайалталу поэди деп билдирет. Поэттин балдарды тын сүүгени, ар-бүткенди, эбиредеге жүрүмди эптеп журап билери, тилинин ээлгири ле кеени — кажы ла үлгерден жарт билдирет. «Жайгы энирде» деп үлгерди алалы.

Энир кирди, күн жабызады. Ойноп турды күлүгим!
Энезине кулунды кошты, «Кулунга тептирдин, учкан!»
Эртенге жетире эмзин деп, — деп,
Эркелеп иоктозын суурды. Энези айтты уулына.
Энезине болужып, «Алдырбас, эне, деп айдала,
Эржине малына килеп, Уулчак ары-бери телчиди.
Јети јашту уулчак Энези уйлар саарла,
Кулундарла ченежип, Бозу-торбокло тартыжып,
Јеленин јанында Анда ок јүрди күлүгим!

Бу да, өскө дө кеен үлгерлерден поэттин кандый ла темага үлгерди талантту бичип ийер бийик узы көрүнөт. Поэттин үлгерлери чокум алтай үлгер тургузар эп-сүмеле бичилген. Автордын тили бай, суркурап турар кеберлү жараш, тирү, чечен.

Мирон Васильевич поэзияда орус классиктердег ле бистинг баштапкы алтай бичинчибис Михаил Васильевич Чевалковтон, алтай фольклордон үрөнгени јарт билдирер. Је талантту бичинчи кандый да авторитетке тон көндүрө өткөнбөс ине. Ол кандый бир теманы, сюжетти алза — оны анан ары бойынын амадузы аайынча јарандырып ийер. М. В. Мундус-Эдоковтын «Аракызак ла Эрүүл» деп поэмазы М. В. Чевалковтын «Аракы ла Чай сөс блаашканы» деп поэмазынын эп-сүмезиле тургузылган. Је Эрүүл деп уулдын сүр-кебери алтай литературада айса-болзо, јаңы советский өйдинг, революциянын идеяларыла јүрүмин тѳзбѳн јаңы кижининг баштапкы кебери! Мирон Васильевич — поэзия да, «агитка» да, кожон до, чѳрчѳк тѳ, басня да, лирикалу үлгер де бийик кеминде чүмдеп билер поэт. Онын оок-теек куучынактарын балдар ла јаан улус эмди де сонуркап кычырап.

Бу ок өйдѳ Мирон Васильевич — эн баштапкы алтай драматург. Онын жылыйбай арткан (кѳп пьесалар жылыйып калган) ла кепке базылган эки пьесазы сүреен јилбүлү, оморды клубтардын сценазына тургусса, эмдиги улуска кѳрѳргѳ солун ла тузалу болор. Автор «Келин» ле «Озогозы ла эмдигизи» деп пьесаларында озо ло баштап озогы өйдин кату ла каршулу кылык-јандарыла күүн-кайрал јок тартыжат. Бу агитационный пьесалар ол тушта кѳп јарымы бичик билбес улуска революция ла партиянын агару идеяларын томолтар ла өткүрер амадулу чүмделген. Автор јүрүмди терен билгени, озогызын чынчике, шоодылганду кѳргүскени, тилининг чечени, байлыгы — эмдиге јетире кѳѳрѳдѳр лѳ сүүндирер. Бу пьесалар улусты келип јаткан кеен јүрүмге кычырат. Автор јаркынду бичимелдериле алтай советский литературанын бажында тургандардын бирүзи болгон. Мирон Васильевич Мундус-Эдоков озочыл телекей-кѳрүмиле, улусты ичкери баштаган јаан чүмдеечи талантыла социалистический реализмнин јолыла барып, алтай литературада эн баштапкы керсү кылыкту (положительный) геройлордын кеберлерин (поэзияда ла драматургияда) кѳргүскен деер керек.

Мен бу статьянын учында бичинчининг база бир кеен үлгерин кычыраачыларга сыйлаар күүним бар. «Ат» деп үлгер 1928 јылда бичилген.

Јон ортодо јорткондо,
Јорго минген эр сүрлү.
Ойын-байга тужында
Озо чыккан ат сүрлү.

Айу-бѳрүден јалтанбай,
Адаанга туружар

Ак-малдын ортодо
Айгыр-башчы бир сүрлү.

Јаш кулунын телчиткен
Јакшы беени кѳргѳндѳ,
Јаш балазын эмискен
Јараш кылыкту келиндий.

Лаш кулунның жарыжы,
Лаш баланың күрежи,
Ласкы күнның јаражы
Лал жүрекке јараган.

Удура көрүп киштегени,
Уткып ээзине оқыранганы
Узада чөйгөн кожондый,
Ундылбас көөркийдин
каткызындый.

Узак јорукка жүргенде,
Уладабас аттан не артык?
Умзанып тайгаа чыкканда,
Улаачы аттан не артык?

Ээрлү адымды көргөмдө,
Эш-нөкөриме түней.
Эрјине адымды көргөмдө,
Эрү чырайлу эжимдий.

Бу үлгерде канча кире байлык јангы рифмалар (уйгаштыру), үлгерлик кеп-үлгерлер, түндөштирү эмеш! Атты эжиле түнейлегени, онын оқыранганын «ундылбас көөркийдин кожонгындый» дегенин ол өйдөги үлгерчи эмес, а эмдиги өйдөги кандый бир «ады јарлу новатор-јангыртучы» поэт бичиген деп бодогодый. Ол тушта мынайда бичиирге кандый јалтанбас ла јаан талантту болор керек!

Бис Мирон Васильевичтин 100 жылдыгын темдектеп тура, онын эрчимдү ижин ле чындык жүрүмин эл-албатылык јайалтазын ундыбай, ого качан да быйанду болуп, кеен чүмдемелдерин бийик баалап, кычырып, сүүннп жүрели.

ОНЫЗЫ — ОНЫҢ ЛИИТ ОЙИ

(Б. Поповтын 70 жылдыгына)

Бичиичи Борис Николаевич Попов бойнын јетен јажыннн тортон јылын Туулу Алтайла колбоп, мында ѳткүрген.

Эмди ол Новосибирскте јадып лаништейт. Је бу јуукта оннн јүреги бичиичини катап ок Горно-Алтайска кычырды. Ол мында јинт тужында скверде отургускан бойнын чибизиле јолукты. Јолдын сол јанындагы баштапкы чибн.

Борис Николаевичтин јүреги сүйнгенине, байла, тын согула берген болбайсын. Ол ненин де учун эмсн тырлажып турган үниле.

— Эйе, бу менин јаражайым... А ол чибини ол тушта Алтайак Толток отургускан. Азыйда мында јиткек сас болгон. А эмди дезе көрзөгөр, јүзүн-јүүр чечектер чечектейт, тоорчыктар кожондойт. Бу јараш үндү кушкаштар бери келгилеп турадылар. Мен де чыдажып болбой, једип келдим. Туулу Алтай ла менин алтайларым јогына мегсүрекей кунукчыл.

Мен Борис Николаевичтин үнин угуп, оннн јүрүминин ле творчествозыннн байлык јолын көрүп тургадыйым. Ол 1909 јылда 25 июльда Приморский крайда Уссурийск городто темир јолчынн билезинде чыккан. 1916 јылда ада-энези Барнаулга көчүп келдилер. Текши школдо онду үренерге келишпеген. Јаан улустын школын ол тагынан белетенип божоткон. Је литературага эрте тартылган. Анайда ок сценага. Шак ла онон улам ол клубтарда иштей берди. Је анда дезе јангыс ла ойноор эмес, анайда ок бичиир керек болгон.

1927 јылда ол Барнаулдагы «Костёр» деп литературный биригуге кирип, баштапкы үлгерлерин бичиген. Оннн кийининде ороон ичиле көп јоруктаарга келишкен. Үлгерлердин «Бешјылдыктын тын-

жы» деп баштапкы жуунтызы Бакуда чыккан. Онын кийинде черүде «служить эдип, анда да культмассовый иш өткүргөн. Черүнинг кийинде Туулу Алтайга келеле, жүрүмүн оныла бек колбогон.

Туулу Алтайда өткүргөн жылдар онын жүрүмүндө ундылбас.

Оны элден ле озо алтай албатынын оосло айдар творчествозы бойынын идеяный байлыгыла, художественный жаан учурлу болгонула жилбиркеткен. Ол ненин учун андый деп Борис Николаевич сананып, албаты бойы поэт болгону жарт билген. Туулу Алтайдын жараш ар-бүткени бу албатыны чындык поэт эдип жайаган. Албаты телекейди кайкадар чөрчөктөр чүмдеген. Бу чөрчөктөрдөн ала албатынын оосло айдар творчествозы сүрекей жаранган. Инт культмассовик бу чөрчөктөрдө, албатынын кожондорун, табыштактарын, кеп сөстөрүн жуурында ла оны орус тилге көчүреринде турушкан. Жуунун алдында ол албатынын искусствозын профессиональный эдер органы бедиреген.

Неден баштайтан? Баштаза да, областной радиокомитетте инструментальный национальный ансамбльди тѳзѳгѳннен баштаар керек. Онызы ороон ичинде андый бѳдѳѳ ансамбльдардын эн баштапкыларынын тоозында болгон.

Юбияр анайда ок национальный театрдын жаранып ѳзѳрине кѳл ийде-кѳчѳн берген.

— Ол тушта театрда тѳс кижѳ Павел Васильевич Кучияк болгонунда бир де алаңзу жок — деп, Борис Николаевич эске алынат. — Сүрекей жаан жайалталу кижѳ. А ѳнѳ кандый деер? Чек ле Качаловтын ѳнѳндий. Бис оны «алтай Качалов» деп адап туратаныс. «Чейнеш» деп пьесада ол Козуйтты кандый сүрекей тын ойногон. Онызын сѳслѳ айдар арга жок, кѳрѳп ле угар керек.

Театр-студия жаранып ѳзѳп, кийинде М. Горькийдин «Васса Железнова» деп пьесазы аайынча спектакльды тургускан.

Жуу ѳйинде Б. Н. Поповты партийный ишке алдырттылар. Ол горисполкомнын председатели болгон. Жуунун кийинде партиянын ѳбкомынын аппарадында иштеген. Радиокомитеттин председатели болгон, культуранын областной управлениезинде иштеген. Бу ок ѳйдѳ ол кожондор, балдарга учуралган произведениелер, пьесалар бичиген.

Поповтын проза аайынча эн баштапкы жаан произведениези — «Онызы — сен инт ѳй» деп эске алынган роман болды. Бу роман кѳп катап кепке базылган. Анда революционный романтика керегинде айдылат.

«... Бис жасла тынып турган жерле биригип калгандый жаттыс. Устисте дѳзе октор сыгырыжат, жѳдрѳ апааш чечектерин кактайт.

Мен ол тушта сенен сурагам:

— А сен жерге мынайда кѳнкѳрѳ жыгыларын, ѳлѳнѳди, чечектерди жытап жадарын ундыбадын ба?

Сен мен жаар чуулду көрүп салдың:

— Ол обоодо кандый да «чечек» көрүнөт. Кем де бажын чыгарып алгандый. Анда не болгону бис эмди ле жартан аларыс — дейле, сен мылтыгыңла шыкап, адып ийдин. Обоодогы карарып көрүнип турган неме жоголо берди. Бисти десе ждронын чечектери катап ок бүркеди.

Сен чечектерди алаканыңа алып, жүзүңе жууктадып, оның жараш жыдып узак тынып турдың... Оның кийинде айттың:

— Чечектерди жыттаары ундылбас эмей. А бу керекке эмди де үренер керек!

Катап ок обоо жаар адып ийдин».

Б. Поповтын баштапкы романынын «төс геройлору Павка Корчагиннинг жаңы айалгадагы кичү нажылары» деп критиктер темдектедилер.

Онызы чын айдылган. Бу романда одус жылдардын жинттери ле кыстары — кулак-байларла, оlorдын колтыкчыларыла тартыжып турганы, оlorдын агитпоходтордо турушканы көргүзүлөт. Анчадала романнын төс геройы Колька Градовтын кебери жакшы жуалган.

Колька Градов сүүген кызыла кожо барадып, ого мыпайда айдат: «... Сүүген күүнди качан да жажырбас керек. Онызы керегинде ончо улус билзин! Жаңыс ла улус эмес, туралар да, оромдор до... керек десе жылдыстар да!.. Мен сүүп жадым! Онызын кемнен де жажырбайдым. Сүүп жадым!

— А сен онызы керегинде сүүген кызыңа айттын ба?

— Жок. Айтпадым..

— А ол мында ба?

— Мында.

— Сен оны көргүзип болорун ба?

— А не? Ол сен не!..

Лена араай менин жардыма ырысту жолбө берди...»

Одус жылдардын комсомолдоры качан да болзо, ачык-жарык жүректү болгон деп автор романнын учында темдектейт. Оlor күүн-саааларын жажырар эп-арга бедиребегендер. Бу улус эмди жажы жаандап, баштары буурайа да берген болзо, же кандый да иштең жана баспазын көргүзөт деп, автор ижемчилү бичийт.

Бис романнын ада-енелеристин өткөн уур ла мактулу жолун жарт көрдөс.

Б. Поповтын «Кир «Порт-Артурдан» деп экинчи романы бисти Улу Октябрьдин баштапкы жылыла таныштырып жат.

Кир эл-жонун жадын-жүрүминде жаан кубулта болуп турганын жарт көрүп жат. Царский оромдо эки башту канкерененин сүри антарылган. Улус Баштапкы майдын байрамын «Марсельеза» кожонду темдек-

тейдилер. Уулчак большевик Леонтийдиг тем алынып, жалтанбас болуп өзѳрине кичсенет.

Романның учында јаандай берген Кир ого большевиктин сыйлап берген ўлдўзин колында бек гудуп турганын кўрўп, бу уулчактын бала тужы божогон, эмди ол тартыжуда корогон большевик Леонтийдиг солыыр жаңы тартыжаачы болор деп терсг иженип жадыс.

Б. Поповтын «Партизандардын банты» деп повези Колчакка удурлажа, Совет жаң учун тартыжуга учурлалган.

Качан Борис Николаевич Туулу Алтайдан Новосибирск жаар ойто жанар тушта, ол бойына Борис Каирский деп псевдонимди ненин учун алынган деп јилбиркедим.

— Ненин учун Каирский бе? — деп Борис Николаевич кайра сурады. — Аркытта Кайыр деп туу бар. Кўрбўдигер бе? Бот, мен бойыма бу тууныг адын алынгам. Мен эмди Новосибирскте де јатсам, је тазылым мында. Мен — Кайыр не!

— Чын. Слер Новосибирскте де болзогор, је јиит тужыгар Туулу Алтайда, бисле кожо — деп, мениг айтканыма Борис Николаевич бастыра јўрегиненг сўўнгенин јажырып болбоды.

СТАТЬЯЛАР

Таныспай ШИНЖИН

«ЖАЙАЛТАЛУ ЖАҢАР БААТЫР»

Туулу Алтайда бу өйгө жетире «Жаңар» деп чөрчөк бичилбеген, онын бары керегинде бир кезек улус айдыжып та турза, је билер кижн, кайлайтан кайчы табылбайтан.

1977 жылда Шебалин аймакка келип, Апшыйакту журтта јаткан Ялатов Николай Кокуровичке јолуккам. Н. К. Ялатовты бистин кычыраачылар «Алтай баатырлар» деп бичиктердеги онын «Катан-Мерген» (5-чн т.), «Көстөй-Мерген» (6-чы т.), алдынан «Өлөңир» деп атту чыккан чөрчөктөри ажыра билер. Је эмди бу кижн биске «Жайалталу Жаңар баатыр» деп јангы чөрчөк айдып бергениле сүрекей тоом-јылу болуп артып јат. Былтыр меге јолугала, Николай Кокурович «Жаңар» керегинде чөрчөкти качан да укканы керегинде айткан, је билерим деп чокумдабаган. Мен оны эске алынзын деп сурагам.

«Жайалталу Жаңар баатыр» јаан кай чөрчөк, Н. К. Ялатовтын бичигенинде 9400 кире үлгерлик јолдык. Чөрчөк керегинде кире сөзинде ол мынайда бичип јат: «Мен бу чөрчөкти 1934 жылда Шебалин аймакта Коркобы деп журтта јаткан адамнын адазы Ялатов Сыран Ялатовичтен уккам. Он кун кайлайтан эди. Ончозын (чөрчөкти) мен төкпөй-чачпай айдып болбодым. Кыскарта эдип бичидим». Бу сөстөрдөн бодозо, чын, «Жаңар» деген чөрчөк азийда тогус мун эмес, айса ондор мун үлгерлик јолдыктарла айдылган.

Мынан озо «Жаңар» деп чөрчөк јангыс ла калмык ла монгол албатыда бары јарт болгон болзо, эмди алтай албатыда бичилгени сүрекей солун керек болуп јат.

Бис, арткан-калган јаан кайчылардын бирүзинен, Н. К. Ялатовтон, бу чөрчөк табылганына сүүнип ле оморкоп тура, апайда ок јуук өйдө «Жаңарды» алтай ла орус тилдерле кепке базап чыгарарына јаан ајару эдеристн озолодо темдектеер керек.

Н. К. Ялатовтын «Жаңар» деп чөрчөги бойынын бийик художест-

венный кемиле, бай тилиле, јаан фантазияла аңыланып жат. Жаңар баатыр эки балалу. Чөрчөкчинин айдыжыла болзо, ол эки бала керегинде эмди эки чөрчөк алдынан башка айдылар учурлу. Николай Кокоровичке эмди 51 жаш. Бир тужында чөрчөкчи биске «Жаңар» деп чөрчөктинг улантызы болуп турган, ол до эки чөрчөкти айдып берер деп иженер керек.

Чын, Туулу Алтайда Жаңар баатыр керегинде кай чөрчөк барын озо ло баштап Н. У. Улагашев айткан. Ол жанынан жетирүни 1944 жылда СССР-дин Наукалар Академиязынын этнография аайынча институтындагы өткөн Ученый Советте эмди исторический наукалардын докторы, профессор Л. П. Потапов эткен.

База ла бир канча ой өткөн согында Жаңар керегинде чөрчөк бары чокум жарталган.

«Жаңар» деп жаан кай чөрчөкти билерин 1964 жылда Ондой аймакта Инеген журттан Башпаков Саадак айткан. Саадактыг айдыжыла болзо, ол жинт тужында бу чөрчөкти он төрт күнге кайлап айдаган болгон. Же ол ок жылда бистин институттан (Т. С. Тухтенов ле өскөлөри) фольклористтер келерде, Саадак айткан: «Жирме жыл мынан кайра слер кайда болгоныгар? Эмди мен чөрчөкти ундып салгам».

Чын, бу ойдо Башпаковтын жажы жаанап калган. Жаңар керегинде чөрчөкти бу өбөгөннөн мен 1962 жылда Ийиннин сегисжылдык школында үредүчи болуп иштеп турала, уккам. Ол кыскарта айдып, кайлап ийеле, бир кезек жерди үлгерлеп, бир канчазын проза бүдүмдү эдип айткан. Ол тушта мен бу чөрчөккө, кайлап та турзам, ой жок болгонынан улам, ажару этпегем.

Качан өрөги айдылган институтта иштеп баштаарымда, «Жаңар» деген чөрчөктинг учурын жаңы ондоп, онын Туулу Алтайдын кажы ла жерине жүргемде, онын барын-жогын сурулап баштагам.

1978 жылдын декабрь айында кайчы А. Г. Калкин институтка келип, бойынын бир канча чөрчөктөрүн бичиктеп. Бу ойдо ол «Жаңар» деп чөрчөкти билери керегинде жетирү эткен. Онын айдыжыла болзо, «Жаңар» деп чөрчөкти ол Улаган аймакта жадарда бир катап, экинчизин Кан-Оозы аймакта Жалаңай-Бжында кайлаган.

1972 жылда Москвада «Наука» деп издательстводо алтай ла орус тилдерле чыккан «Маадай-Кара» деп чөрчөктөги «Кайчы А. Г. Калкиннин репертуары» деген бөлүкте онын айткан чөрчөктөрүнн чыккандары, бичип алган, же кепке базылбаган ла бичилбеген чөрчөктөрүнн аттары берилген. Бу үч бөлүктин кажызында да, анайда ок кайчынын бичиктер сайын берилген биографиясында («Маадай-Кара», 1973 ж.; «Алтай баатырлар», 3-чи т., 1960 ж.; С. С. Суразаков. «Героическое сказание о богатыре Алтай-Буучае», 1961, с. 8—9), кайда да айдылбаган. «Жаңар» деп чөрчөкти билген болзо, кайчы түңгей ле бу

срöги айдылган бөлүктөрдө эмезе жадын-жүрүмүн бичиген жерлерде айдып салар учурлу болгон.

Экинчи жагынан, «Жаңар» керегинде билерин А. Г. Калкин жүк ле чөрчөкчи Н. К. Ялатовтын «Жайалталу Жаңар-баатыр» деп кай чөрчөги керегинде статья 1978 жылда 17 ноябрьда «Алтайдын чолмоны» газетте кепке базылган соңында айткан. Бу статьяда чөрчөктин учуры, кайтса да, бүткүлүнче берилген. Онын учун ол статьянын кийининде кайчынын «бу чөрчөкти билерим» дегени эмеш аланзуга экенин жат. Же андый да болзо, төртүнүн ажыра жаап кай чөрчөктөр билер кайчы кийининде бойынын билери аайынча «Жаңарды» айдып саларында аланзу жок.

* * *

Эмди бир эмеш сөсти алтай «Жаңар» ла калмык албатынын «Джангары» кандый бир сюжедиле эмезе үзүгиле колбулу ба, жок по деп шүүлте аайынча айдар керек.

Н. К. Ялатовтын айдып бичип салган «Жайалталу Жаңар баатыр» сюжеди ле художественный учуры, блааш жоктон, чын, жилбүлү. Озо ло баштап баатырлардын ады аайынча. Алтай чөрчөктө баатырдын ады Жаңар деп адалган. Жаңар дегени кожон. Калмык чөрчөктө джангар ол жагыскан эмезе бир деген сөскө жуук келишип жат. Андый да болзо, алтай ла калмык чөрчөктө баатырлардын аттары бой-бойына сүрекей жуукташ. Кезикте Жаңар да, Джангар да, баатыр, каан деп тексттерде түнөй учуралдар бар.

Экинчи жагынан алза, алтай Жаңар жер-алтай бүдөрдө, ада-энези жок өскөн, же чөрчөктө ол өскүс деп бир де жерде айдылбай жат. Калмык чөрчөкти алза, онын бажында ла ортозында Джангар өскүс деп көп катап айдылып жат. Ол ок өйдө Джангарда эне-ада бары база айдылат:

Таки-Зулы-кааннын ол үрени болгон,
Тунгсык-Бумбы-кааннын ол жеени болгон,
Улу Узюнгинин уулы ол болгон.

Алтай текстте Жаңар ада-энем деп тайга-ташка, ак чакпынду талга бажырат, жагыс жүзүн-жүүр жакылтаны Жер-киндик энезинен алат. Бу калмык тексттег бир башказы. Экинчизи, калмык Джангар бойынын баатырларыла кожо жер үстинде өштүлөрилө жаан жуулар өткүрүп, оморды бактырат, кезик аразында, жуу жок боло бергенде, баатыр кунугып турат. Алтай Жаңар жер үстинде кемле де жуу өткүрбөйт. Бастыра каандар ла баатырлар оны жакшы билип, баатырдын жерин, албатызын жуулаарга санаа да санангылабайт. Андый күүн-тап Жаңардын бойында база жок. Жер үстинде ле үстүги (тенериде) тала-

да јаткан кезик каандар бойынын кызын Јаңарга үй кижі эдип берерине күүнзегилейт. Јаңар алтай албатынын јебрен օйдօн бери јуучак јок јадар деген јаңжыккан јаң-кылыгын, санаа-күүнин, амадаган амадузын чокум көргүзип јат. Бу јанынан алтай «Јаңар» калмык «Джангардан» чик јок башкаланат.

«Јаңар» бойынын учурыла калмык «Джангардын» он биринчи кожон-бөлүгинин учурына јуук. Он биринчи кожон օскօ бөлүктерден эн ле јааны. Алтай чօрчօктօ Јаңар баатыр кижі аларга амадап, јеринен ырада јүре берген, је ол санаазын Јер-киндик энезине айтпаган. Онын учун Эрлик-бий мыны билип, Јаңардын јерин, албатызын, сыйнын јуулап экелзин деп Уч-Шулмус күйүлерин јуучакка божоткон. Јаңар баатырга јолдон ойто бурылып, албаты-јонын, мал ажын, сыйнын Уч-Шулмустан јайымдаарга келижип јат. Мында чօрчօк Јаңар баатырды Јер-киндик энезинен јօп јокко баш билинип, ыраак јорукка атанып, албатызын, јаңыс сыйнын олјого алдыртканын бурулап, баатыр бойы да бу керекте арай ла օлбօгօннн чокум көргүзип јат. Јаңар Јер-киндик энезиле бу керекте јօптօшкօн болзо, онын орооны, албатызы амыр-энчү јадар эди.

Калмык «Джангардын» он биринчи кожон-бөлүгинде Жангар нойон бойынын Хонгор деп јаан күчтү ле сагышту баатырына Бумбу деп ырысту ороонын артырып, кайдаар да јүре берген. Ненин учун анайда эткенин Жангар кемге де айтпай јат. Онын јүре бергени керегинде табыш ончо каандарга угулардан болгой, јер алдынын кааны Шара Гүргүге база јеткен. Жангар јок тушта, јер алдынын Шулмустары Шара Гүргүге баштадып, онын албатызын, мал-ажын, ордына арткан Хонгорды — ончозын јуулап, јер алдына алрган.

Бу օйдօ Жангар тօрօлинен сүрекей ыраак барып, бир кыска јолугып, оны алала, Шовшур деп уулду боло берген. Эмди јарт. Жангар Нойонго օскօ кижі алып, уул бала азыраар күйн келген эмтир (алдындагы үйинен балдар јок). Онон Жангар јерине келип, ончо керекти билип, јер алдына тўжўп, албатызын, малын, Хонгор деп баатырын, Шулмустарды јенип, јайымдап алат. Ойто ло катап Бумбу орооны ырысту јада берет.

Айдарда, калмык «Джангарда» тօс герой база ла албаты-јоннын кօзинче јаргыладып јат. Чын, Жангар байрам тужында бойынын кунукканын, санаага алдырганын, кижі алып, уулду болорго турганын — ончозын бойынын баатырларына айдып берген болзо, ол јок тушта башыра баатырлары керижип, јер сайын качып баргылабас эди. Јер алдынын Шулмустары да ороонго табарбазы чын болгон.

Алтай «Јаңар» ла калмык «Джангардын» база бир јүзүндежи неде дезе, алтай текстте Јаңар кезикте каан, кезикте баатыр деп адалып јат. Калмык чօрчօктօ Жангар бир օйдօ нойон эмезе каан, база

баатыр деп адалып турган учуралдар бар. Ого коштой калмыктардын чөрчөгининг он биринчи ле анайда ок он экинчи кожон-бөлүктөринде өдүп турган керектер Алтайда болуп жат деп айдылат, «Алтай» деген сөс бу эки бөлүктө көп учурайт.

Айдарда алтай «Янар» ла калмык «Джангар» бир кезек жерлериле, учурыла бой-бойына жүзүндөш, жуук деп айдар керек.

Анайда ок Н. К. Ялатовтын «Яйалталу Янар баатыры» бойынын сюжедиле «Алтай баатырлардын» 1-кы томында чыккан «Алтайын Сайын Салам» деп чөрчөккө түңей Бу чөрчөктө бир катап Алтайын Сайын Салам баатыр андайла, жанып келеделе, жол ортодо аттанг жыгылала, өлгөн. Сок жаңыс сыйны оны күй ташка сугала, аказынын кеберин алынып, онын адына минеле, аказын тиргизерге болуп, Күн-кааннын ортон кызын келип алат. Жолой келин кыска эмеш араай барзын, мен озо барала айылдынг ичин жазап салайын деп айдат. Күн-кааннын кызы араай жортуп отуарда, Алтайын Сайын Салам озолоп түргөн мантада берген, же жолой ол аказынын сөөгин алала, айлына апарып кебистинг үстине салала, бойы бичик бичип, аказынын алаканына салып койоло, боро койон болуп кубулала, арка жаар мантай берген. Бу өйдө Күн-кааннын кызы келеле, Алтайын Сайын Салам кебисте өлүп калганын көрүп, оны тиргизип алган. Онон олор экү ырысту журтай берген. Же кийинде Алтайын Сайын Салам сыйнын бедреп, Ай-каанын жеринде кижиге барганын таап алат. Жолугала, жаан той өткүрүп, баатыр бойынын жерине жанып ийет.

Же Н. К. Ялатовтын Янар баатыр керегинде чөрчөги канайып та «Алтайын Сайын Салам» деп алтай чөрчөктинг сюжедине түңей болзо, калмык албатынын «Джангар» деген чөрчөгининг бир кезек жерлериле жүзүндөш болзо, кайтса да, «Яйалталу Янар баатыр» жебрен өйдөг ала бу өйгө жетире алтай албатыда Янар керегинде чөрчөк сөс жогынан айдылып келгенин, бойынын жаңжыккан эп-аргаларын турумкай тутканын алангуу жогынан керелеп жат.

Улужай САДЫКОВ

БОЙЫН КАНДЫЙ — ЧАНАГЫН БАЗА АНДЫЙ

Бүгүнгү эрмек-куучынды жүрүмдө болгон мындай бир учуралдан баштап турус. Акча деп уулчак он классты үренип божодордо, аданези оны Горно-Алтайск жаар үредүгө ийгендер. «Он класс божоткон кижн бисле кожо незин койлоор, барып үрен. арга-чак, ака-манат жетпей турган эмес, күч жеткенче болужарыс» — дешкендер.

Уулы үредүге атанар алдында ада-энези айылдаштарын, төрөгөн-тугандарын жууп, аракы-чегендү үйдежү де өткүргөн.

Жыргалга жуулгандар калап келеле, Акчаны кучактай алгылап, үн алыжып жакарып тургандар:

— Же, уул, бис жуунын-чактын кату ойине учурап, үренип албаганыс, эмди жүрүм жакшы, үрен, бийик үредү ал. Мындагы ишке бистинг де күчүс жеде.

Кезиктери ого үренетен кижи бор-кар неме садып ал, ажанып жүр деп, акча да бергилеген.

Акча городко карманы бултайган акчалу, бийик амадулу келген. Же келген ле тарый көп нөкөрлөр табылып, ажанатан јери «Алтын-Көл», конотон јери гостиница болгон. Јаан удабай, согуш болуп, Акча милицияга кирген. Ада-энезине мындый бичик барган: «Уулыгар эзирик согушкан. Керегин аайлажарга келип барыгар».

— Көк жарамас, бу не болды не? — деп, ада-энези мындый бичикти алаала, алаң кайкай бергендер. — Сөсуккур, коомой кылык јок ло уулчак болгон эди. Јаңыс калганчы өйлөрдө уулыгар баштактанып туру деп, айылдаштардан эмеш комудалдар ла болгон — је кандый кижи јашта баштактанбаган эди? Күрке, сананган санаазын чыгара айтпас болгон. Мындый јаан керек эткенининг шылтагы ол болды эмеш пе?

Акчанын ада-энези шак мынайда сананып, болгон керектинг шылтагын табарга чырмайгандар. Чындап та, бу суракты јартайтаны јенил керек эмес. Онын каруузын эки-јаңыс сөслө јандырып албазын. Анчадала, онынг эткен керегин актаарга умзанзан, кийинде чын, чокум карууны табар арга јок.

Айса болзо бу ончо керек мындый бир јаан эмес керектен башталды эмеш пе?

Бир катап Акча областной газеттин редакциязынан письмо алган. Ол письмо «Күндүлү Акча!» деп эрү, јылу сөстөрдөн башталган турган. Онын ийген үлгери кепке базылбаган да болзо, мындый күндүлү сөсти ол жүрүминде качан да укпаган. Уулчак ол письмону кожо үренип турган нөкөрлөрине ончозына кычырткан. Ада-энези иштег жанарын сакуп, сүүмји деп неме көгүске бадышпай турды. Письмону баштап ла адазы кычырган. Ол алын эрдин калбайта чөйин, кайкаган кептү айткан: «А сенин сүйүнип, көкип турган немең не? Үлгеринг кепке базылбаган туру ине!»

— Керек јаңыс ла үлгерде бе, ада? — деп, Акча кайкаганду сураган.

— Јазап кычырып көрзөгөр, письмо кандый сөстөрдөн башталып-тыр: «Күндүлү Акча!»

— Айса незинде?

— Сен тен сүүнбес немеге сүүнетен турун ине! Олор кандый ла кижиге письмо ийзе, андый сөстөрлө баштап јат. А сен тен бойыңды коркушту «күндүлү» кижиге деп бодогон турун ине.

Уулчактын санаазы тургуза ла сооп, байагы бадырып болбой турган сүүмји ис те јок жылыа берди. Ол до кем јок, је јаан удабай адазы айткан:

— Сен, күндүлү нөкөр, магазиннен барып калаш садып эжелген болзон, сүрекей болор эди.

Ол ло күннен ала уулчактын санаазы чек соогон. Адазы не ле болзо уулчагына «күндүлү» деген сөс јок неме айтпас. Энези де ого јөмөжөр, уулчагынын адаанын албас. Уулчактын кандый ла сурагынын каруузын јартабай, «Сен эмди тургуза оогош, јаанап келзең ондоорың, билеринг» — дежер.

Бир катап ол айылга Акчанын кожо үренип турган нөкөри келген. Уулчактын јакшылажына адазы соок каруу берерде, Акча, нөкөри јүре берген кийинде, адазынан сураган:

— Ада, слер меннң нөкөрим келерде, оныла не соок јакшылаштыгар, ол коомой уулчак эмес ине?

— Слер бөрүк уштып, јерге јетире бажырып јакшылажатап јайзан-бийлер бе?

Акчанын адазы јаантайын андый. Бойынын да, өскө дө улустын балдарын јабыс көрөр, сөскө кийдирип албаган кийинде чыбык алар.

Мындый таскадудан туза болбозы јарт. Онын учун уулы кандый бир јарт эмес сурактын аайына чыгарга ада-энезине келбей, өскө улуска барар болгон. Акчанын нөкөрлөри де ол айылга келбес боло берген. Јаантайын ла бүрүңкий, кородоп калган улуска јолугардан болгой, оморды көрөтөни де күч. Олор неге кородоп турган, кандый шылтактан улам мындый болгон? Акчанын ада-энезинин шүүлтези ле болзо, баланы соок, кату ла туткажын јалтанчак, сөсуккур болор. Јажыдып, јайым божоткон кийинде не де болбос. Бу шүүлтезин јартаарга адазы улам сайын айдатан: «Бис јети карындаш болгоныс. Адабыс бисти јаантайын чыбыкла үредетен. Кем јок, алдырбадыс ла, ончобыс кижиге болуп чыдап ла калдыс».

Онын шүүлтези ле болзо, бала кижиге болуп чыдаганы ол јаанап, ишке кирип, акча иштеп алар болгоны. Ол кандый күүн-санаалу, кылык-јанду кижиге болоры бир де ајаруга алынбай јат. Оны Акчанын адазынын јүрүми де иле-јарт керелейт. Онын иштеп алып турган акчазы көп, айыл ичинде не ле немези јеткил. Ого өскө-башка не де керек јок. Уулынын көзинче үйиле керижери, айылдаштарыла өөркө-жөри, кожо иштеп турган нөкөрлөриле кырыжары не де эмес.

Кандый бир байрам, айылчы болзо, таныштары кычырып, аракы ичпей турган кижиге чөбчөй албадап айдар: «Сен мени тооп, кижиге

кире бодоп турган болзон, ич». Ол кижн «Калак, өрөкөн, мен слер керегинде бир де жаман неме сананбай ядым, је аракыгарды ичер аргам јок» — деп айткажын, коркуш кородоор. Онон улам улуста канча катап чугушкан да.

Адазы билезинде ачык-јарык куучынды јангыс ла калаңыда, кандый бир байрамда айдатан. Акча чыдап, нөкөрлөри көптөп, јыргалдарда да туружар боло берген. Јыргалдан эмеш калап та калган јанар. Ол учун адазы нени де айтпас. «Балам чыдаган. Мен де андый тужымда баштактанып, берген чөбөйдөң мойношпойтом» — деп айдар.

Калганчы өйлөрдө айылдаштары уулыгар балдарга казыр, јаан улустын сөзин укпас, күркөт деп комудаар болгон. Адазы дезе токтодор, јакараар ордына, улынын адаанын алып, онын ла көзинче айылдаштарын не де аайы јок јамандап, јабарлап отурар. Мынан улам, уулчактын санаазында өскө улуста кижн тоогодый, эске алынгадый бир де јакшы неме јок. Онын учун ол улустын айтканын да укпайтан, кемге де, неге де килебейтен.

Улус кандый бир комудалду келгежин, ада-энези омордын айткарын укпай, уулынын ла јастыра эткен немезин актаарга, ол учун өскө акту ла улусты јабарлаарга чырмайатандар.

Бир катап Акча коштой јаткан карганактын көзнөгүн ташла оодо соккон. Өрөкөн арга-чагы чыгып, комудалду келген:

— Калак, бу слердин уулчагар менин көзнөгимди оодыптыр. Канай оотконын јартаарга, јабарлаарга турган эмезим, менин көзнөктинг шилизин кондыратан аргам јок, оны јазаарга болужып берсеер?

— Слердин көзнөгөрди бистинг уулыс оотконын бойыгар көрдигер бе? — деп, Акчанын энези удурасураган.

— Јок, мен ол тушта айлымда болбогом. Келзем, көзнөгим оодык, турамнын ичи кижн отурар аайы јок болуп тонуп калтыр. Бу кайткан, кем ооткон болотон деп, улустаң суразам, слердинг уулыгар ооткон дешкен.

— Качан бойыгар көрзөгөр, ол тушта келигер. Неме ле болзо, бистинг уулысты јабарлап амтажыгылап калган. Мында Акчадан өскө таш мергедегедий бала јок чылап.

Мынын кийнинде Акча сананган: «Э-э, нени ле кылынзан, улус ла көрбөзө, не де болбойтон туру ине».

Мынайып, бир алтамнан, бир чымчымнан јастыралары көптөп, учында мындый керекке учураганы ол.

Је Акчаны чек үрелген, мынан ары кижн болор аргазы јок деп айдарга болбос. Онын жүрүми јаан, ончо керектер алдында. Ого жүрүмнин чындык јолына чыгарга улус, эл-јон болужар. Андый болоры јолду, бистинг обществобыстын законы андый. Керек онызында эмес.

Шак мындый, Акчанын ада-энезиндий кылык-жангу улус балдарын кижиге киленкей, жоннын текши керегине турушчан эдип үредип-тазыктырып алар ба? Кижинин ак-чек санаазы, жон ортодо магы элден ле озо онын улуска буурзак, киленкей болгонуна камаанду.

«Бистин балдарыс — бистин келер ойдоги жүрүмис — деп, улу советский педагог Антон Семенович Макаренко айткан. — Балдарысты жакшы үредип-тазыктырзабыс, карыганда — жүрүмис ырысту, коомой үредип-тазыктырзабыс — келер бйис шыралу болор, ол учун бис өскө улустын, бастыра орооныстын алдына бурулу».

Анайдарда, ада-энелердин балдарын канайып үредип-тазыктырганы жангыс ла биленин кереги эмес, текши жоннын кереги болуп жат. Ого жон туружар да, жастыра кылык эдип тургандарды бурулаар да учурлу. Же балдардын кылык-жангы, жүрген жүрүми кандый болоры элден ле озо биледен, ада-энеден камаанду. Акчанын ада-энезиндий жастыралар этпеген болзо, уулы бурууга кирбес эди. «Бойун кандый — чанагын база андый ок болор» деп кеп сөс тегиндү айдылбаган.

Күүгөй ТОЛОСОВ

ТОРОЛ АР-БҮТКЕН УЧУН

КПСС-тин 25 съездинде КПСС-тин Төс Комитетинин Генеральный качызы Л. И. Брежнев «Бис, коммунизмнин строительдери, айландыра турган ар-бүткенди канайда корырын көрөр учурлу. Бу жангыс ла промышленностьтын алдында турган сурак эмес. Жер иштеечинин ле малчынын ижи — бастыра ар-бүткенди, бисти эбире турган не ле немени (жерди, агаш-ташты, сууны, өзүмдерди, кейди) кижинин некетелерин жеткилдеерине тузаланып турган иш ине. Айдарда, бис ар-бүткеннин бастыра байлыгын корулаарын жарандыраарына ууландыра үзүги жок иштейтен улус. Онын шылтуунда ар-бүткен тузазын биске артыгынча жетирер» — деп айткан.

Чындап та, анчадала жасла кожо жангыс та кижин эмес, а бастыра жер үстинде тынар-тынду неме ого сүүнет. Ай канатту куштарыс та, кару аңдарыс та, жаш-корбозы жык эткен агаш-тажыс та жасла кожо жаранат, чоокыр чегегиле бүркелет.

Эмди бу кандык айда күннин-айдын айалгазы кенерте кубула да берет. Же жаскы күн жаап-жаап жалт эдер чилеп, бир бе, эки бе күн-

нин бажында ойто ло күн жалт эдип, жүзүн-жүүр кучкаштар үн алыжып, эртен турадан ала ойто энир-түнге жетире жыраа-жышта, кара агаштын ортозында жазн оркестр ойноп тургандый бодолот.

Бис жаныс ла албаты чүмдеген жаан ла улу искусствонны ондоор эмес, же төрөл ар-бүткенистин «тиллин ле музыказын» база биллип ле ондоор керек. Тенистий жаан жүрүмди теренжиде ле элбеде ондойто-нын төрөл ар-бүткенле жуук колбуда болгонунан камаандузын кижиктигин жебреннен бери өдүп келген исторический жолу чокум керелейт. Айдарда, албаты ла ар-бүткен сүрекей жуук колбуда. Шак бу шүүлтени јарт ла чокум этире јарлу орус писатель Михаил Михайлович Пришвин бойыннн произведениезинде мынайда јартаган: «Бис амырап, ару кейле тынып, агаштын ортозыла жүрерге сүүйдис. Айдарда, јаш-корбо агаштарысты кезин үребей, чеберлеп кичеер керск. Бис балыктаарга сүүйдис. Айдарда, агын суубысты ару тудар керек. Бис бу ээжилерди жаантайын бүдүрип жүрзөбис, албатысты ла Төрөлисти сүүп ле карузып тургандый бодолор».

Чын, бу ээжилерди бүдүрерге бистин кажыбыс ла күүјренет. Анчадала эмди бу јаскы күндерде јер бир эместен эрип, анан-мынан көк өлгөн көрүнип, агаштын бүри јарыларга турган өйдө, улустын да кийген кийимдери, эрмек-куучындары кышкыдагызындый эмес, јараш ла сүүнчилү билдирет. Эмди кажы ла журтта улус күрентигин килейте јалмап, бир бугул болгодый боркыга оттон тудуп койгон, өтөклө, јасла јытанып турар. Бу ончозы-ончозы албаты-јоннын јараш јасты уткып турганын керелейт. Кажы ла кижн јылдын бу јакшынак өйинне сүүнип, бастыра јерди бируунда кучактайын дезе, кучактап албазы, эркеледейин дезе, эркеледип болбозы учун кандый бир боочыга, бийик ажуга чыгып келгенде, тыныжы бадышпай баратаны кемге ле јарт. Јердин јаражына, бойыннн сүүнгенин, сүүгенин керелеп, улустар чечектер үзүп кандый бир таштын үстине бе, агашка ба кыстап койотоны кемге ле јарт.

Эмди бистин албаты јенүннн 34 јылдык байрамын уткып турган өйдө, улус фронтовиктердин саргарып калган нисемолорыла ас катап танышпай јат. Ол от калапту жуунын-чактын јеринен бичиген письмолордо бала-баркаларына килеп айткан сөстөриле коштой, бойлорыннн өскөн-чыккан јери керегинде канча кире јылу ла эрке сөстөр айдылбаган деер... «Таай, ол бистин каалганын эзинге чыкырап туратанын база катап угатан болзом. Ол бистин айылдын јанында ат армакчылайтан казыкка адымды база катап армакчылайтан болзом. Ол бир айылдардын үстиги јанындагы јолдын јаказындагы корчок тыт ол ло бойы жыгылбаан болбой. Бистин сууалгышта кижн отурала, јунунатан кичине јалбак таш бар эди. Таай, ол ташты жүктенеле, мен эмди Берлинге де једер эдим. Эх, Алтайымнын жүк саныдын да

чайнайтан болзом...» — фронтовиктердин бу айткан сөстөринде канча кире жылу, канча кире килемжи, өскөн-чыккан жерине эриккен канча кире жарык кунукчалдар бар.

...Айдарда, эмдиги өзүп жаткан жаш үйе бу сөстөрдүн учурын жакшы ондоп, билип жүрөр керек. «Жакшы ондоп, билип жүрөр» дегенин өскө сөслө айтканын: төрөл ар-бүткенисти шокчылдардан корып алары болуп жат.

Эмди жастын ойинде бистин ай канатту куштарыс жылбүлү ойиндарын баштап, уйа тартып, жымыртка салып жат. Кару андарыс чааптарын чыдадарга белетенгилеп жат. Жаш-корбо агаштарыс жалбырактарын жайып, чечектеп, күс бажында байлык түжүм үрен берерине белетенет. Мыны бис шокчылдардан корып алзабыс, чындап та, бис Төрөлисти корып ла сүүп тургандый бодолор эмес пе?..

Je бистин ас эмес учуралдарда оок балдардан болгой, жаан да улус бу ээжилерди бузуп туратанын кемибис көрбөди эмеш.

Олбн чабар бйлөрдө иштен-тоштон сыр желишле жангылап жаткан улустын канжаазында бүриле катай сындырып алган кызылгаттын суузы кежиминин кырынан тамчылап туратан эмес бе. Эмезе трактористер жаш-корбонун ортозынан жоон жадык чыгара тарткандарыла коштой, жанындагы оок агашты жыга табартып, ак-сөн болуп калатанын бис база ас катап көрбөгөнис. Эмезе эмди бала-барка азыраарга турган ан-кушла уружатаны база жаан каршулу ла тубектү. Кандый ла жер агаш-тажыла, ан-кужыла жараш. А ол жок болгон соңында, кижинин көкси де ээн, кижн бойы да өскүске жууктый билдирер эмес пе.

Бистин область нчинде көп тоолу жерлерде агашпромхозтор иштеп жат. Мында кандый техника жок деер. Онын ижин, күчин көрүп, ичин сүүнер. Je ал-тайганы кыра-быча кезип-керчейле, оны тузалу немеге чыгара тартып албаганын көрүп, жүрегин коркор. Темдек элип жангыс ла Шебалиннин агашпромхозын алып көрблн: Тыткескен, Жодор, Жыгыл, Эпшеен деген өзөктөр эп-ээн. Je атту ол жерлерде жортуул болбозоор. Лүс, мун жылдарга өскөн агаштар мында кемге де кереги жок чирип, үрелип жат. Башкы кескенин тартып албай жадып, база үстине кескилеп, жыккылап жат. Мыны агашпромхозтын каруулу органдары ажаруга алар учурлу. Экинчи жанынан — общественный малга азырал белетейтен жерлер база үрелет. Олбн эдер жерлер база сүреен тапчыркаган. Онын учун агашпромхозтын каруулу ишчилери ажаруга алып, ар-бүткенин байлыгын чебер ле билгир тузалаанатан некелтени тургуза өйдө эдер керек. Эмди кажы ла агашпромхозтын иштеп турган жерлерине барыгар — бу өрбги айдылган једнклестер олордө јеткилинче.

...Кажы ла кижинин өскөн-чыккан јери бар. А ол јерде жангыс ла

сеге, өскө кемге де эмес, кару ла тирү немедий агаш-тажында да, агын суузында да аңылу темдеги, канча жылдардын туркунына өлөн чапкан јеринде чай кайнадып ичетен одузы, жагмыр-јааш келгенде, жабылактанып отуратан кандый бир јайаңыр бүрлү агажы, түни-түжиле амыры јогынан јаантайын тыйтылдада каткырып, шулурып јадатан кара суучагы бар. Је бир ле өйдө ол ло таныш јаландагы агашты кезеле апарганда, кижии өскүс арткандый билдиретен эмес беде. Айландыра јер ээнзирей, јоксырай бергендий бодолор. Тирү немедий кара агажын јогына кородоорын, ачынарын. Онын учун кижии кандый бир өскө јерге јүреле, бойынын өскөн-чыккан јерин сананыш, кунуга да берет.

Ыраакка јүрүп сананзан,
Чыккан јерин — тыныңдый.
Кажы ла өскөн өлөнн
Каныгла тудуш немедий...

болуя билдиретенин бистинг кемибис ле јарт билер.

Эмди кандыктын бажын кызарткан кандык айыс јаңырды. Кобы-јиктерди торгулта кожонбыла јаскы суулар көбүктелип аккылап баштады.

Удабастан ла јаш малдары торныккан соондо, јайлуларга малчылар көчөр. Ол тужында кыштын корон соокторын өткөн, кара тондок кату јасты чыккан малчылар: «Јакшы ба, чоокыр чечектү јайлуум!» — деп айтпаза да, је айландыра турган агаш-тажын көрүп, шоркырап аккан кара суузынын таныш кожонгын тындап, көксинде јылу-јылу санаалар сананары јарт.

Је эмди тура бистинг эриндерис: «Јакшы ба, јажыл јас!» — деп, табыжы јогынан эрке, јылу сөстөр айдат.

ТУУЛУ АЛТАЙ ЛА АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА КЕРЕГИНДЕ БИЧИГИЛЕЯТ

ТУУЛУ АЛТАЙ КЕРЕГИНДЕ

Өткөн жылда орооныстың башка-башка издательстволорында, газеттеринде ле журналдарында Туулу Алтайдын партийный ла советский ишчилеринин, бичиичилеринин ле ученыхларынын статьялары, научный иштери ле бичиктери кепке базылган. Олордын бир канчазы керегинде кыскарта айдып турубис.

«Правда» издательстводо Улу Октябрьдын 60-чы жылдыгына учурлай «В большой семье Российской» деп жуунты чыккан. Ого кирген статьялардын бирүзи «Горно-Алтайский автономный область» деп адалат. Онын авторы жуук дйлөргө жетире КПСС-тин обкомунун баштапкы качызы болгон, эмди Алтайский крайисполкомнын председателинин заместители нөк. Лазебный Н. С. Бу статьяда ла «Литературная Россия» (1978, № 10) газетте жарлалган «Обновленная земля» деп статьясында нөк. Лазебный Н. С. Туулу Алтайдын 60 жылдын туркунына өзүп жаранганы керегинде куучындайт.

«Наука» издательствонун Сибирьдеги бөлүгинде В. А. Демидовтын «Октябрь и национальный вопрос в Сибири» деп бичиги чыкты. Анда бистин Коммунистический партиянын Совет жаннын баштапкы жылдарында Сибирьдин башка-башка укту албатыларынын ортодо өткүргөн ижи теренжиде көргүзилет. Горно-Алтайский областтын төзөлгөнине «От районных ревкомов к образованию автономной области» деп бөлүк учурладды.

Нөк. Демидовтын бичиги Сибирьдеги исторический науканын өзүмине жаан камаанын жетиргенин темдектеер керек.

Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозы Барнаулда 1978 жылда Ю. Козловтын «Белый Бом» деп бичигин кепке басты. Бу бичикти автор Туулу Алтайда өткөн гражданский жууга ла Совет жан учун өткөн тартыжуга учурлайт.

* * *

1978 жылда Новосибирскте «Наука» издательстводо «Древние культуры Алтая и Западной Сибири» деп бичик кепке базылып чыкты

Бу бичикке Туулу Алтайдын археологический памятниктерине учурлалган беш статья жарлалды.

Бу ок издательстводо өткөн жылда Е. М. Тошакованын «Традиционные культуры алтайцев» (XIX — начало XX вв.)» деп бичиги чыкты. Бу бичикте алтай элбаты керегинде жылу ла быйанду сөстөр айдылат.

* * *

Барнаулда крайдын культуразын оноң ары көдүрерине ле жарандыраарына учурлалган научный конференцияда облисполкомнын культура бөлүгинин начальниги Ф. Л. Таушканов туружып, Туулу Алтайда культурный комплекстердин ижи керегинде куучындаган. Конференциянын материалдары аайынча Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозында «Актуальные проблемы развития культуры Алтая» деп бичик кепке базылган.

Өткөн жылда областной национальный драматический театр ачылган. Бойынын баштапкы сезонун театр «Золотая заря», «Сотников», «С любимыми не расставайтесь» деп спектакльдарыла баштаган.

«Театр» журналдын он биринчи номеринде жарлалган «Первый сезон» деп статьясында Л. Владимирская өрө айдылган спектакльдар ла баш рольдор ойногон артисттер керегинде көп жылу сөстөр айдат.

Туулу Алтайда национальный театр ачылганы керегинде Б. Прохоровтын таныштырган жетирузи «Советская Россия» (1978, 5 апр.) газетте жарлалган.

Туулу Алтайдын драматический театр Хакасияда гастрольдоп жүргени керегинде ле «Золотая заря» деп спектакль керегинде Л. Чекарева «Заре навстречу» деп «Советская Хакасия» (1978, 5 мая) газетте чыккан статьясында мактайт.

* * *

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА ЛА ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ БИЧИНИЧИЛЕРИ КЕРЕГИНДЕ ЧЫККАН СТАТЬЯЛАР

«Маадай-Караны» көчүргөн научный ижи керегинде профессор С. С. Суразаков «Наука» издательстводо чыккан «Фольклор. Издании эпоса», деп бичикте жилбүлү куучындайт.

Бу ок эпосты А. Плитченконын үлгерлеп көчүргени керегинде Г. Кондаков ло С. Линкин «Дружба народов» (1977, 12 №) деп журналда, Б. Укачин «Советская Сибирь» (1977, 25 ноябрь) газетте бичкендер.

«Маадай-Кара» эпостын орус тиле чыкканы керегинде СССР-дин

көп учунайлары бичийт. Бу эпос алтай албатынын культуразын, жадын-жүрүмин бийик кеминде көргүзөт деп айдар керек.

Өткөн жылда Украинада алтай литературанын декадазы өткөн. Туулу Алтайдын бичиичилеринин төрт кижи турушкан (А. Адаров, Э. Палкин, Б. Укачин, С. Каташ). Алтайдан келген бичиичилер керегинде «Правда Украины» (1978. 1 июнь) газетте жаралган «Хлеб наш духовный» деп статьясында П. Шабатин бичийт.

* * *

Москвада «Современник» деп издательство Т. Б. Шинжинин «Высокая земля» ла Б. У. Укачинин «Голос снега» деп үлгерлик жуунтылары кепке базылды. «Художественная литература» деп издательство П. В. Кучияк ла А. Л. Гарф жууп, орус тилле бичиген алтай чөрчөктөрдүн «Танзаган — отец алтайцев» деп жуунтызы ак-жарыкка чыкты.

Өткөн жылда Туулу Алтайдын кычыраачылары поэт К. И. Козловтын 60 жашын темдектеп, поэттин көчүрүш иштерин бийик баалап көргүстилер. Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозы поэттин юбилейине учурлай онын «Край песен моих» деп жуунтызын чыгарган.

А. Адаровтын эки үлгери «Нева» журналдын сегизинчи номеринде жаралды.

* * *

Б. Укачинин үлгерлери «Знамя», «Нева», «Смена» деген журналдарда, «Литературный газет» ле «Советский Хакасия» газеттерде кепке базылып чыкты.

Б. Бедюровтын үлгерлери «Дружба народов» журналдын сегизинчи номеринде, Г. Кондаковтын үлгерлери «Огонек» журналдын он тогузынчы номеринде чыкты.

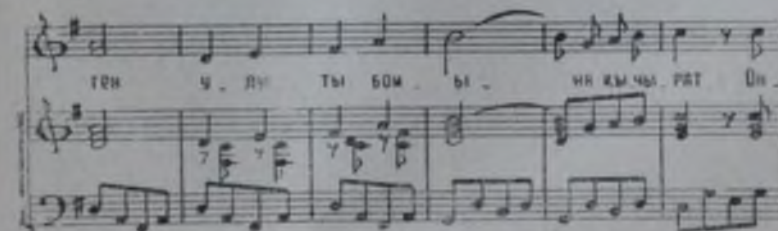
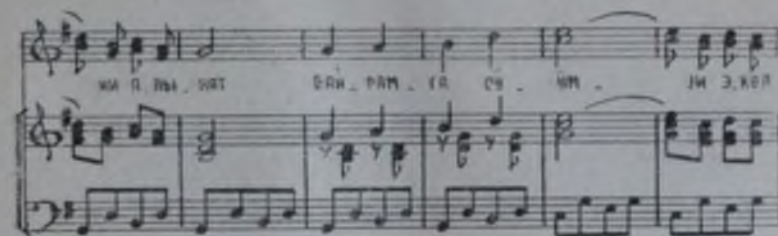
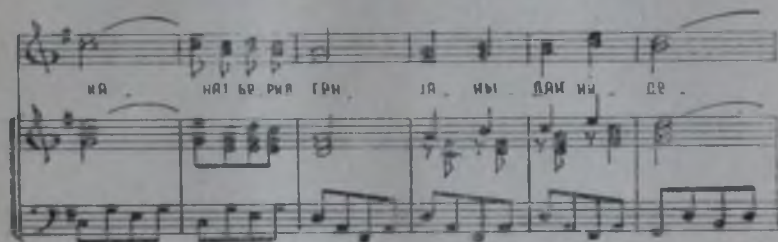
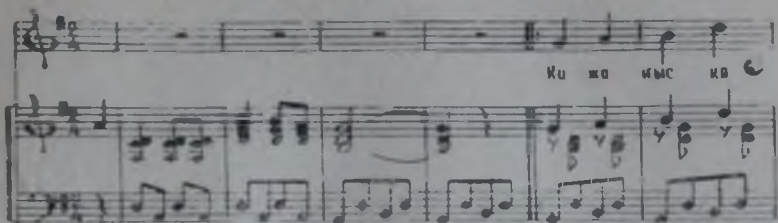
Ј. Белековтын бир канча үлгерлери тува тилиле чыкты. Қ. Төлбосовтын «Чанкыр өзөктин кызы» деп орустап чыккан бичиги керегинде Ю. Струкова «Литературный обзорение» журналдын сегизинчи номеринде, бу ок журналдын быжылгы 1979 жылдын баштапкы номеринде А. Демченконын «В краю легенд» деп жуунтызын Т. Комиссарова рецензировать эткиледі.

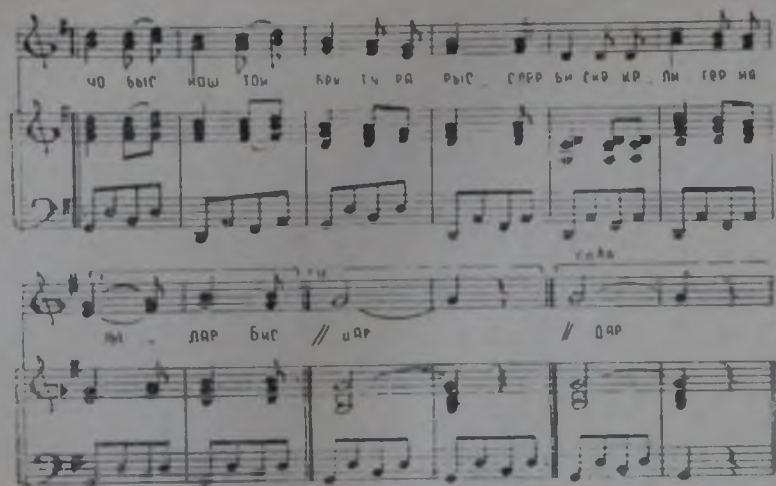
Ј. Баштыкова.

ЫРЫСТУ БАЛДАР КОЖОҢЫ

Сөстөри В. Качканаковтын

Музыкасы А. Тозыяковтын

Кожоныска канат берилген,
 Јаңыдан ийдени алынат.
 Байрамга сүүмји экелген
 Улусты бойына кычырат.
 Ончобыс коштой бек тұарыс,
 Слер биске келигер, најылар.
 Бис — чанкыр Алтайдын балдары,
 Јалакай жүректү балдар.
 Төрөлис иштеерге кычырза,
 Ончобыс бис белең болорыс.
 Адаларды иште солузаас,
 Сен биске нжензег, орооныс.

«Бис белең!» деп ончоос айдарыс,
 Кандый да ишке кычыраар.
 Бис — жаңы жүрүмнин балдары,
 Эл — јонго тузалу балдар.
 Ол јолдон бис кыйа баспазыс.
 Јолыбыс жаркынду алдыста,
 Очпөс отло оны чаалыткан
 Телекенге ойгор башчыбыс.
 Јенүге ичкерн барарыс,
 Бисти Ленин баштап апарар.
 Бис — Алтын Тандактын балдары,
 Ырыска јайалган балдар.

БАЖАЛЫКТАР

Балдар — жүрүмүнүн чечеги	3
1 Кыдышев. Айсулу. Күүк ай Ак сагалду кыш келди	5
Н Хикмет. Уулым Мемедке калганчы кат бичигим «Тенистинг үстинде ала булут П Самык көчүргөн	6
Н Бельчкова. Алтынга толыбас арба	9
В. Тоенов. Мурзик	12
Н Мендеш. Доктор Жакрас	15
В. Шукшин. Түбек	20
Э. Тоюшев. Улгерлерис үн алызны	25

ПРОЗА

Н. Шодоев. Олүмди женип	28
А. Ередеев. Малташ Текийт обогон Туштажу	36
1 Торбоков. Сен керегинде үч кожон	41

ПОЭЗИЯ

Б. Суркашев. «Эзендик» деп поэмадан алган үзүк	44
В. Бедюров. Бис тартылган эржине	47
1 Елемова. Көбөркийим келер. Карагол Бажы «Тенериде, телкем тенериде» Уулдын кожону. «Улустар толо тура болзо...» Кар учат...» Сенин жеринде менин жеримде	48

ДРАМАТУРГИЯ

Н. Бадакин. Карманынын калыгына көрүп. Камду ла дезе	51
--	----

БИЧИНЧИНИНГ ЖОЛ-ЖОРУГЫНАН

А. Адаров. Најылыктын өчпөс одынын жылузы	57
---	----

КОЧҮРИШТЕР

Н. Урсун. Саха киж. Тенерининг уулы А Адаров көчүргөн	62
Л. Попов. Көстөр. Төрөлим керегинде. А. Адаров көчүргөн	63
С. Руфов. Канатту ак кийиктер А Адаров көчүргөн	64
М. Ефимов. Кыш. Чороннын кеселери. А. Адаров көчүргөн	65
С. Данилов. Эске алынганы Айысыт. А. Адаров көчүргөн	69
И. Федосеев. Тамчы суу. Көктөштөр. Тошту теңис Геолог А. Адаров көчүргөн	70
Э. Палкин. Најылык — бистинг жеңүбис	71
П. Шабатин. Помидор ло кузук. Киж. бойы ла онын санаазы. Арслан ла айу	75
В. Укачин көчүргөн	78
Нгуен Дык Мау. Кыйу граница. Б. Укачин көчүргөн	80
Зианг Нам. Нгуен Хюзинг төрөлинде. Б. Укачин көчүргөн	80
Нгуен Динь Тхи. Сүүген Вьетнам. Б. Укачин көчүргөн	82
П. Самык. Улу жүрүм ле үлгерлик	82
Н. Хикмет. Автобиография. «Мен — коммунист». «Жирменчи съездке келди	

Ленин». «Улустын кожондоры...» Баштапкы май. Чөрчөктөр чөрчөктөри
«Слердин сүүгенигер коммунист...» «Коммунист!» «Түрмеде өткүргөн он төрт
жыл...» Төрөлим керегинде ойто катап Журттагы кыш. Бистин город. Түндеги
тайгада. В. Качканаков көчүргөн 84
Б. Попов. Куулы В. Качканаков көчүргөн 93

БИСТИНГ ЮБИЛЯРЛАРЫС

II. Самык. Жайалталу үредүчи ле жаркынду бичинчи 101
В Чичинов. Опызы — онын жинт бйи. В Качканаков көчүргөн 106

СТАТЬЯЛАР

Г. Шинжим. Жайалталу Јанар баатыр 110
У. Садыков. Бойыг кандый — чанагыг база андый 114
К. Голосов. Төрөл ар бүткен учун 118
Л. Баштыкова. Туулу Алтай ла алтай литература керегинде бичигилейт 122
Ырысту балдар кожоны 126

АЛТЫН-КЕЛЬ (1 выпуск)

Литературно-художественный сборник

(на алтайском языке)

Редактор Б. Телесов, художник П. Баграшев, художественный редактор В. Орто-
нулова, технический редактор М. Шелепова, корректоры А. Чулчушева.

Сдано в набор 11/IV 1979 г. Подписано к печати 4/X 1979 г. Формат 70×84^{1/16}
Усл. п. л. 8,7. Уч.-изд. л. 8,06. Тираж 1000 экз. Заказ 2155. АН 11847. Цена 60 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г. Горно-Алтайск,
ул. Горно-Алтайская 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический. 27

50 2572.